

KS. STANISŁAW LONGOSZ

Lublin

ZARYS HISTORII INWEKTYWY WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Jedną ze skrajnych form walki w starożytnej apologetyce chrześcijańskiej była nierzadko, niekiedy dla nas niezrozumiała, a nawet gorsząca, inwektywa. Nie była ona bynajmniej wynalazkiem chrześcijan, ale tylko kontynuacją stosowanego w polemice starożytnej gatunku literackiego¹. Przez inwektywę (łac. *invectiva oratio*, *invehere* – „łajać”, „najeżdzać”; grec. *logos steliteutikòs* lub *he katadromè*) rozumiemy gwałtowny, napastliwy, często imienny i obelżywy stosowany w polemice atak słowny lub pisemny, w prozie lub w poezji, na osobę lub instytucję, które autor chce ośmieszyć lub skompromitować, a nawet psychicznie zniszczyć. Stanowi ona skrajną formę opracowanej przez retorykę starożytną mowy napastliwej (*psogos*, *vituperatio*)². Różni się jednak od niej tym, że ta ostatnia atakuje przeciwnika poprzez wykazywanie jego podłego pochodzenia, wychowania i jego złych czynów, inwektywa zaś głównie poprzez wyszydzanie jego postępowania i przekonań, poprzez karykaturalne porównania oraz poprzez stek różnorodnych przezwisk ze świata zwierząt (psie, bydle) lub z dziedziny defektów intelektualnych (głupcze, idioto) czy moralnych (kłamco, morderco). Chrześcijanie przejmując tradycyjne formy polemiki starożytnej, głównie politycznej, przejęli również do swej polemiki religijnej topikę inwektywy, uzupełniając ją tylko językiem biblijnym i modyfikując jej cel. O ile zasadniczym celem inwektywy pogańskiej było skompromitowanie

¹ Por. K. V r e t s k a. *Die Invektive als litterarische Gattung*. W: t e n ż e. Sallustius Crispus. *Invektive und Episteln. Text, Übersetzung und Kommentar*. Bd.1. Heilderberg 1961 s. 3-10; S. L o n g o s z. *Inwektywa chrześcijańska*. W: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Red. J. M. Szymusiak, M. Starowieyski. Poznań 1971 s. 530-537; t e n ż e. *Inwektywa wczesnochrześcijańska*. EK VII w druku.

² Por. A f t h o n i o s. *Progymnasmata* 9; C i c e r o. *Partitiones oratoriae* 70-82; *Rhetorica ad Herennium* III 6, 10; Q u i n t i l i a n u s. *Institutio oratoria* III 7, 10-22.

i za wszelką cenę zniszczenie przeciwnika, o tyle celem inwektywy chrześcijańskiej było ośmieszenie jego religijnych przekonań dla pozyskania go i nawrócenia. Stąd też obok ośmieszania, obelg i przezwisk jako środków do celu, inwektywa chrześcijańska stosowała często prośbę i apel do przeciwnika do zmiany życia lub przekonań.

Tego rodzaju inwektywę uprawiano zarówno na greckim Wschodzie (łagodniejszą), jak i na łacińskim Zachodzie. Ich retoryczne tradycje doprowadziły do ukształtowania się już w I w. przed Chrystusem schematu mowy napastliwej (*psogos, vituperatio*) i jej skrajnej formy – inwektywy (*invektiva oratio*), należących do gatunku mów epideiktycznych, a będących przeciwieństwem mów pochwalnych. Do ich wypracowania i późniejszego rozwinięcia przyczynili się tacy retorzy, jak na Wschodzie najpierw Gorgiasz (483-375), współczesny mu Trazymach z Chalcedonu i Anaksymenes z Lampsaku (380-320)³, a później Teon z Aleksandrii (I w.), Eliusz Arystydes (129-197), Hermogenes z Tarsu (przeł. II i III w.), Aftonios (przeł. III i IV w.) i Priscjan z Cezarei (przeł. V i VI w.), na Zachodzie zaś głównie Cyceron (106-43) i Kwintylijan (35-95)⁴. Na jej treść i strukturę wpłynęły również posługujące się w polemice ordynarnym słownictwem zarówno diatryba cynicka⁵, jak i komedia starożytna. Aby ją przybliżyć, a później lepiej zrozumieć inwektywę wczesnochrześcijańską, przypomnimy najpierw retoryczny schemat mowy napastliwej, a następnie krótko historię inwektywy przedchrześcijańskiej.

I. TRADYCJA INWEKTYWY NIECHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Rozpoczynając mowę napastliwą, należało najpierw usprawiedliwić swe wystąpienie. Można tu było wyjść albo od własnej osoby podkreślając, że czyni się to pod wpływem oburzenia lub z powodu poczucia obowiązku, albo od osoby piętnowanego, wyrażając wątpliwość, czy się potrafi odpowiednio w słowach napiętnować tak wielkie zło, albo wreszcie od strony słuchaczy, uzasadniając, że ma się na względzie tylko ich własne dobro.

³ Por. W. S ü s s. *Ethos. Studien zur älteren griechischen Rhetorik*. Leipzig 1910 s. 147-255; V r e t s k a. *Die Invektive als litterarische Gattung* s. 12.

⁴ Por. T h e o n. *Progymnasmata* 8 (Peri enkomioi kai psogou); A e l i u s A r i s t i d e s. *Techne rhetorike* (Peri psogou); H e r m o g e n o s. *Progymnasmata* 7 (Peri enkomioi); A f t h o n i o s. *Progymnasmata* 9 (Horos psogou); P r i s c i a n u s. *Praeexercitamenta* 7 (De laude); C i c e r o. *Partitiones oratoriae* 70-82; *De oratore* II 349; *Rhetorica ad Herennium* III 6, 10; Q u i n t i l i a n u s. *Institutio oratoria* III 7-21 (De laude et vituperatione).

⁵ Por. T. S i n k o. *O diatrybie cynicko-stoickiej*. „Eos” 21:1916 s. 3, 23, 25; W. C a p e l l a, H. J. M a r r o u. *Diatrybe*. RACH III 998.

Piętnowanie przeciwnika należało przeprowadzić chronologicznie: okres przed jego urodzeniem, okres jego życia i losy pośmiertne. Najpierw więc trzeba było w ciemnych barwach przedstawić jego ojczyznę, środowisko, przodków, rodziców, ukazać ich podłość, niskość pochodzenia, upadające zajęcia, wykorzystać wszelkie wróżby i znaki zapowiadające narodzenie się tak zgubnego człowieka, albo przeciwnie – wychwalać wszystkie powyższe wartości, wykazując, jak ich nadużywał.

Przy piętnowaniu samej osoby przeciwnika przepisy retoryczne zalecały podzielić całość materiału na zalety i wady: cielesne, duchowe i zewnętrzne, następnie po kolei je omówić. Z właściwości cielesnych należało ośmieszyć nazwisko, odmalować szpetotę ciała, dzikość charakteru bądź urodę, której nadużywał, opisać jego narodzenie, złe wychowanie, niechęć do nauki, wczesnie budzące się skłonności do występku, namiętności cielesne, długość marnowanego życia, a wreszcie, o ile już nie żył, ukazać jego haniebną śmierć i kary pośmiertne.

Właściwości duchowe należało omówić i napiętnować wedle porządku czterech cnót: roztropności, sprawiedliwości, wstrzemięźliwości i męstwa. Wykazywano więc brak mądrości i roztropności w sprawach publicznych i prywatnych, głupotę, nieuctwo, podstępłą naturę, dwulicowość, obłudę; piętnowano objawy nieumiarkowania, jak niecierpliwość, wybuchowość, pychę, okrucieństwo, obżarstwo, pijaństwo, różnorodne wykroczenia seksualne; wytykano objawy niesprawiedliwości – względem bogów (bezbożność i świętokradztwo), względem rodziców (brak szacunku wobec ojca, matki, ojcobójstwo), względem innych ludzi (niewierność w dochowywaniu przysięg i obietnic, kradzieże, rabunki, niesprawiedliwe prawa i zarządzenia), wreszcie wykazywano brak męstwa (niechęć do ponoszenia trudów i tchórzostwo w obronie ojczyzny).

Z okoliczności zewnętrznych należało ukazać przyjaciół, współników, krewnych oskarżonego, władzę, której nadużywał, bogactwa, które roztrwonił, długi, jakie zaciągnął, ukazać jak wykorzystywał zaszczyty, urzędy, wpływy, znaczenie, jak był głuchy na upomnienia innych. Wszystkie te braki zewnętrzne, duchowe i cielesne należało poprzeć konkretnymi przykładami. Wolno je było wszystkie wyolbrzymiać, by łatwiej mogły wywołać u słuchaczy oburzenie.

Jeśli przeciwnik już nie żył, przedstawiano w ciemnych barwach jego losy pośmiertne i następstwa doczesnej działalności. Wskazywano więc na hańbę, jaką sprowadził na ojczyznę, rodzinę i dzieci, na liche potomstwo, jakie pozostawił, na niesprawiedliwe prawa i zarządzenia, jakie po nim pozostały, na zbrodnicze instytucje i niewierne miasta, jakie założył.

Rzadko kiedy jednak stosowano w całości schemat mowy napastliwej i najczęściej wykorzystywano tylko te elementy, które w danych okolicznościach mogły podziałać na słuchaczy⁶.

Inwektywa starożytna, mimo swej długiej tradycji, nie wypracowała nigdy jakiejś specjalnej, właściwej sobie formy. W okresie największego rozkwitu inwektywy rzymskiej, jaki miał miejsce w ostatnim 50-leciu republiki, wszystkie jej formy dawały się sprowadzić do trzech zasadniczych grup⁷: a) Broszury w postaci przemówień z ostrymi atakami osobistymi, które często zamieniały się w ordynarne paszkwile – pisma tego typu mogły być układane albo na wzór orędzi senatorskich (np. inwektywy Kuriona Patera na Cezara, Cyce-rona na Kuriona czy Klodiusza, Metellusa Scypiona na Katona)⁸, albo na wzór mowy sądowej (np. inwektywa Cyce-rona na Watyniusza, Cezara w formie prokurator-skiej mowy na Katona Młodsze- go), czy wreszcie na wzór mowy wiecowej (np. wystąpienie Grakcha przeciw Scypionowi); b) Inwektywy naśladowujące utwory literackie, a więc dzieła historyczne, życiorysy, rozprawy filozoficzne, dialogi, poematy z napastliwymi akcentami; tę formę w dużym stopniu przejęło później chrześcijaństwo; c) Inwektywy w formie memoriałów, listów i edyktów. List pozostawiał największą swobodę autorowi, pozwalał wejść w bezpośredni kontakt z adresatem i obok mowy był najprostszą formą pisma polemicznego (np. późniejsze inwektywy Lucyferiusza i Hilarego przeciw cesarzowi Konstancjuszowi). Również memoriał jako urzędowa epistoła często był w Rzymie stosowany (np. *Antykaton* Cezara). Nierzadkie były również edykty jako pisma plakatowane w miejscach publicznych (np. edykty Bibulusa na Cezara, półedykty Antoniusza na Cezara i Oktawiana).

Teoria retoryczna nie tylko podawała schemat mowy napastliwej, ale również wskazywała metody walki. Według wspomnianego retora Eliusza Arystydesa były nimi: wyolbrzymienie i przejaskrawienie win i słabości przeciwnika, nawet z dopuszczeniem kłamstwa i oszustwa⁹, celowe przemilczanie (pomijanie) jego stron i czynów pozytywnych, przytaczanie drastycznie negatywnych przykładów lub porównań z jego działalnością, i wreszcie najczęściej – zasypa-

⁶ Por. *Rhetorica ad Herennium* III 8: „Non necesse esse omnes has partes in laudem aut in vituperationem transferre [...], non sint necessarii dictu [...] eas partes, quae firmissimae videbantur loqui oportebit”.

⁷ Por. M. P o p l a w s k i. *Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*. Lublin 1935 s. 242-250.

⁸ Por. R. G. B e c k. *Die Invective in Clodium et Curionem*. W: *Jahresbericht über das Schuljahr 1885/86*. Wohlau 1886 s. 22-38; L. P i o t r o w i c z. *De Q. Caecili Metelli Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva*. „Eos” 19:1912 s. 129-136.

⁹ Dopuszczali je m.in. Izokrates 11, 4 oraz *Rhetorica ad Herennium* III 8; por. M. M a y k o w s k a. *Klasyczna teoria wymowy*. Warszawa 1936 s. 14.

nie go stekiem gwałtownych obelg i przezwisk. Stosowanie tych ostatnich znane było już u początku inwektywy, choć retoryka nie dawała tu żadnych pozytywnych wskazówek, owszem, przestrzegała przed obelżywymi słowami¹⁰. Życie i praktyka doprowadziły jednak do tego, że je nie tylko tolerowano jako zło konieczne, ale uznawano za jeden z niezbędnych i podstawowych sposobów ośmieszania przeciwników. Choć były one nieraz gwałtowne, ordynarne i obsceniczne, to jednak często bawiły rzymską publiczność skłoną z natury do rubaszości. Utał się nawet pewnego rodzaju kanon słów obelżywych¹¹, którymi zasypywano piętnowanych przeciwników, niezależnie od tego, czy na nie zasługiwali czy nie. Były to często obelgi ze świata zwierząt (psie, wężu, źmijo, zwierzę, bydlę, potworze, świnio, ośle itd.), obelgi podkreślające braki duchowe lub występki moralne (morderco, cudzołożniku, zbrodniarzu, głupcze, łotrze, szaleńcze, idioto, kłamco), a u autorów chrześcijańskich ponadto przezwiska z kręgu biblijnego (diable, antychryście itd.). Co więcej – istniała też skłonność do ich powtarzania i gromadzenia, przez stosowanie amplifikacji i specyfikacji jedynie ich szaty słownej. Jeżeli np. kogoś nazywano głupcem, to często uzupełniano takimi terminami, jak: dureń, bałwan, kretyn, idiota itp., tworząc w ten sposób całe łańcuchy obelg.

W inwektywach pisanych wierszem przez długie wieki obowiązywało wprowadzone jeszcze przez Archilocha metrum jambiczne, z czasem jednak dołączono do niego także heksametry i dystychy elegijne.

Początków inwektywy starożytnej, najpierw tylko ustnej, należy się doszukiwać już w VII w. przed Chrystusem w Grecji, w cierpkich i często ordynarnych pieśniach, śpiewanych zarówno podczas tesmoforyjnych procesji ku czci Demetry z Aten do Eleusis, kiedy to pielgrzymi przechodząc przez most na rzece Kefizos obsypywali siebie i innych przezwiskami o charakterze magicznym (gefiryzmami), jak i podczas procesji z Fallosem podczas Lenajów, a następnie w poezji Archilocha z Paros (poł. VII w. prz. Chr.), który wprowadził do swych wierszy wiele osobistych uszczypliwych akcentów, ironii, przezwisk i szyderstw pod adresem swych przeciwników¹²; podobne elementy

¹⁰ Por. Q u i n t i l i a n u s. *Institutio oratoria* VI 3, 28: „Vitandum etiam, ne contumeliosi, maligni, superbi, maledicti in quemquam hominem ordinemque videamus”.

¹¹ Por. G. H o f f m a n n. *Schimpfwörter der Griechen und Römer*. Berlin 1892; I. O p e l t. *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*. Heidelberg 1965; A. S. M i o d o ņ s k i. *De usu vocabuli „bestia” apud scriptores latinos inde a temporibus Plauti usque ad exitum saeculum II p. Christum*. Cracoviae 1886; E. G. K a g a r o w. *Griechische Fluchtafeln* (Eus Supplementa 4). Lwów 1929.

¹² Por. N. F. R u b i n. *Some functions on the enclosed invective in Archilochus' erotic fragment*. „The Classical Journal” 74:1978-1979 s. 136-141; A r c h i l o c h u s. *Fragmenta*. Ed. I. Traditi. Romae 1968; A. H a u v e t t e. *Archiloque, un poète ionien du VIIe siècle*. Paris 1905.

spotykamy później (w III w. prz. Chr.) w sprośnej poezji (kinajdologicznej) Sotadesa z Maronei, Cynika Biona i staroattyckiej komedii, w prozie zaś w mowach Izokratesa (436-338) i filipikach Demostenesa (348-322). W Italii zaś zamieszkałej przez szczepy skłonne z natury do szorstkości i rubaszości, dowcipu, napaści i ośmieszania innych, co Horacy później nazwie *acetum Italum*¹³, jej załączków należy się dopatrywać w ludowych satyrycznych wierszach i obelżywych piosenkach śpiewanych wrzaskliwie w nocy pod drzwiami przeciwnika lub wypisywanych mu na ścianach, a także w *versus fescennini* (*Fescennina carmina*), którymi młodzież italska obrzucała się podczas wesel, dożynek i uroczystości ludowych (*opprobria rustica – licentia fescennina*), oraz w improwizowanych sprośnych i obelżywych *carmina triumphalia*, którymi żołnierze zasypywali swego wjeżdżającego w tryumfie wodza¹⁴.

Pierwszych zaś autorów literackiej inwektywy jej historycy wskazują dopiero w I połowie II w. przed Chrystusem¹⁵. Jako pierwszego z nich wskazuje się najczęściej współtwórcę atellany Gnejusza N o w i u s z a, który nawiązując do staroattyckiej komedii, zasypywał w swych sztukach¹⁶ złośliwymi powiedzeniami i obelgami (np. *pessimorum pessumus, stultus, stultissimus*) współczesnych sobie przeciwników, za co musiał pójść na wygnanie; fakt ten spowodował chwilowe wyciszenie inwektywy osobistej, która jednak nadal żyła w komedii rzymskiej¹⁷. Ożyła ona dopiero u twórcy satyry rzymskiej Gajusza L u c y l i u s z a (180–103), który jako człowiek wolno urodzony mógł sobie pozwolić na bezkarne, a nawet imienne piętnowanie współczesnych sobie postaci. W swoje zaczepne utwory, z których zachowało

¹³ *Sermones* I 7, 32.

¹⁴ Por. A. K u r f e s s. *Die Anfänge der Invektive in Rom*. „Sokrates. Zeitschrift für Gymnasienwesen” 41:1915 s. 103-112; V r e t s k a. *Die Invektive als literarische Gattung* s. 9; M. S c h a n z H o s i u s. *Geschichte der römische Literatur*. Bd. 1. München 1927 s. 19; P l a u t u s. *Mercator* 351 i 405; L i v i u s. *Ab Urbe condita* III 29, 5; IV 20, 2; S u e t o n i u s. *Caesar* 49, 51 i 80. Zwyczaj zasypywania przezwiskami stosowano również w Italii pod adresem oskarżonych przy odprowadzaniu ich po rozprawie do domu – zob. H. U s e n e r. *Italische Volksjustiz*. „Rheinischhes Museum” 56:1901 s. 3-6.

¹⁵ Por. K u r f e s s. *Die Anfänge der Invektive in Rom* s. 105.

¹⁶ Wylicza się 44 tytuły jego sztuk, z których zachowało się zaledwie 113 fragmentów, por. R i b b e c k. *Comicorum Romanorum Fragmenta*; P. F r a s s i n e t t i. *Fabularum Atellanarum fragmenta*. Torino 1955 s. 47-76; S. L o n g o s z. *Atellana w okresie patrystycznym*. *VoxP* 10:1990 z. 18 s. 275 n. 6.

¹⁷ Por. F. H. R e i m e r s. *Der plautinische Schimpfwörterkatalog*. Kiel 1957; I. O p e l t. *Die lateinischen Schimpfwörter und verwandte sprachliche Erscheinungen*. Heidelberg 1965; I. O p e l t. *Vom Spott der Römer*. München 1969; W. S ü s s. *Lachen, Komik und Witz in der Antike*. Zürich–Stuttgart 1969; H. W. K l e i n. *Die volkstümlichen sprichwörtlichen Vergleiche im lateinische und in den romanischen Sprachen*. Tübingen 1936; I. O p e l t. *Schimpfwörter im Querolus*. „Glotta” 49:1971 s. 289-296.

się ok. 1300 wierszy fragmentów, tchnął wiele nienawiści Archilocha, zgryźliwości i sprośności Sotadesa, piętnując swych literackich i politycznych przeciwników poprzez ośmieszającą ironię, parodię, obelgi, dyskwalifikujące epitety (np. *calvus, nasutus, macellus, deformis senex arthriticus ac pedagrosus, improbus nugator, inlitteratus idiota, barbatus moechacinedus*) i porównania (np. *ut immanis canis, ut lupus vorax, ut porcus contritis costis, ut scorpionis cauda, ut stercus*) czy też tworzenie ośmieszających nazwisk (np. *Varicosus Vatax, Publius Pavus Tuditanus*)¹⁸. Niewiele później obok tej poetyckiej pojawiła się również inwektywa pisana prozą; występuje ona w zachowanych fragmentarycznie mowach sądowych Marka P o r c j u s z a K a t o n a (234-149) i G r a k c h ó w, u których spotykamy wiele jędrnych wyrażen i zgryźliwych określeń, a nawet gwałtownych i obelżywych napaści pod adresem politycznych przeciwników¹⁹.

Największy jednak rozkwit inwektywy rzymskiej tak w prozie jak i w poezji nastąpił w ostatnim 70-leciu, a zwłaszcza w ostatnich 50 latach istnienia republiki, które – jak wspominaliśmy – nazywa się „złotym okresem inwektywy”²⁰. Z wielu jej autorów wskażemy tylko najważniejszych. Z poetów trzeba tu wymienić przynajmniej dwóch neoteryków – Licyniusza K a l w u s a (82-47), który przeciw Cezarowi pisał jakieś zaginione złośliwe *notissimos versus*²¹, a przede wszystkim Waleriusza K a t u l l a (87-54), który swymi inwektywami zasypywał nie tylko Pompejusza, Cezara, jego przyjaciół oraz swych erotycznych i literackich konkurentów, ale również samego Cycerona²². Jego ataki w postaci krótkich, zjadliwych, obelżywych, imiennie adresowanych wierszy²³, pełnych przezwisk, niecenzuralnych wyrażen i kloacznej

¹⁸ Por. *Lucilii Saturarum reliquiae*. Ed. E. Müller. Lipsiae 1872, spec. s. 327-360 (Index verborum); K u r f e s s. *Die Anfänge der Invektive in Rom* s. 109-111; U. K n o c h e. *Die römische Satire*. Berlin 1949 s. 45; D. W i e s e n. *St. Jerome as a Satirist*. New York 1964 s. 3-4; W. R e i s s i n g e r. *Formen der Polemik in der römischen Satire*. Erlangen 1975 s. 6-55.

¹⁹ Por. *Marci Catonis praeter librum De re rustica fragmenta quae exstant*. Ed. J. Jordan. Lipsiae 1860; K u r f e s s. *Die Anfänge der Invektive in Rom* s. 106-108.

²⁰ Dobrze ją omawia Popławski (*Polityczna publicystyka w dobie Cezara i Augusta*).

²¹ Tamże s. 29.

²² Tamże s. 48-58 (Paszkwile Katulla); J. K r ó k o w s k i. *Wstęp*. W: Katullus. *Poezje*. Tłum. A. Świderkówna. Wrocław 1956. BN II 105 s. XXXVI-XLII (Katullowa inwektywa); A. K u r f e s s. *Die Invektivenpoesie des römischen Altertums*. „Zeitschrift für Gymnasienwesen” 42:1916 s. 184-202.

²³ Np. wiersz 54 pod adresem pomocników Cezara: „Móźdzek Otona zaprawdę niewielki, nogi Hereja brudne i śmierdzące, Libona pierdzenie ostre i cuchnące. Cezarze, czy nie widzisz w nich tych przywar? No i ty, Fuficjusz, stary bubku” (P o p ł a w s k i. *Polityczna publicystyka* s. 50); wiersz 47: „Sokracjonie i Porcjuszu, wy dwaj jesteście plagą Pizona, parszywą

atmosfery, czyniły jego inwektywę czymś niepowtarzalnym i dotąd niespotykanym. Nie wystarczyły mu obelżywe przezwiska (np. wrzodzie, parchu, świerzbie, zarazo świata, głupcze, idioto, wszeteczniku, stary bubku, cuchnący koźle, rozpustny błaznie itd.), on w swe inwektywy wprowadzał nierzadko skojarzenia związane wprost ze wstydliwymi częściami ciała, nie mieszczące się w ramach naszej przyzwoitości²⁴. Podobne zresztą „piosenki” kierowali pod adresem Cezara jego żołnierze podczas jego tryumfu²⁵. Trzeba pamiętać, że nie były to anonimowe paszkwile, ale jawnie publikowane poezje, które rozchodziły się w dużej liczbie egzemplarzy, zniesławiały potężnego Cezara i jego przyjaciół, on jednak nie brał im tego za złe, wyciągał rękę i szukał zgody zarówno z Kalwusem, jak i z Katullem²⁶.

Jeśli zaś chodzi o prozę, to tegoż samego Cezara zasypywali w swych mowach inwektywami: Korneliusz D o l a b e l l a, nazywając go „metresą współzawodniczącą z królową” i „materacem łoża królewskiego”, K u r i o n P a t e r, który obok inwektyw w formie publikowanych dialogów, gromadzących znane w Rzymie przeciw niemu zarzuty, oszczerstwa i plotki, nazywał go „stajnią Nikomedesa”, „bityńskim burdelem”, „mężem wszystkich kobiet i żoną wszystkich mężczyzn”, a także Marek B i b u l u s, który gromadził złośliwe w treści oszczerstwa na niego i publikował w formie edyktów na murach Rzymu²⁷. Obok powyższych inwektyw przeciw Cezarowi w szranki ostrej polemiki włączyły się również inne znane postacie ówczesnego życia polityczno-kulturalnego, jak: Marek B r u t u s, który zaatakował Pompejusza Wielkiego ostrą inwektywą *De dictatura Gn. Pompei*, parodiującą cyceroński panegiryk *De imperio Gn. Pompei*²⁸, Cecyliusz Metellus S c y p i o n publikujący oszczerczy pamflet w postaci mowy senatorskiej przeciw uwielbianemu przez Cycerona i Brutusa Porcjuszowi Katonowi Utyceńskiemu²⁹, którego

chorobą naszego pokolenia. Ten kozioł pobudliwy wynosi się nad innych” (tamże s. 51); wiersz 57: „Obrzydliwy wszetecznik i rozpustny błazen, Mamurra i Cezar, dwaj nierozłączni jednakowo się splamili... doświadczenie zdobywali u tych samych dziewczek i śmierdzą chucią nic nie mniej jeden od drugiego... obrzydliwy wszetecznik i rozpustny błazen” (tamże s. 52); wiersz 17: „Toż to ciężki idiota, głupi jak niemowle, jak dwulatek śpiący na zmęczonym ramieniu ojca. Był w kwiecie lat, ożenił się z młodą dziewczuszką, miłą jak koźlątko” (tamże s. 54).

²⁴ Wylicza je P o p ł a w s k i. *Polityczna publicystyka* s. 56, n. 1.

²⁵ Por. S u e t o n i u s. *Caesar* 49: „Rzymianie, kryjcie małżonki, bo gacha łysego wam przyprowadzamy”.

²⁶ Por. S u e t o n i u s. *Caesar* 73; T a c i t u s. *Annales* IV 34.

²⁷ S u e t o n i u s. *Caesar* 49, 1 i 52, 3. Tłum. J. Pliszczyńska: Gajus Swetoniusz Trankwillus. *Żywoty cesarów*. Wyd. 6. Wrocław 1987 s. 52 i 54; P o p ł a w s k i. *Polityczna publicystyka* s. 31-40.

²⁸ Por. Q u i n t i l i a n u s. *Institutio oratoria* IX 5, 95; S u e t o n i u s. *Caesar* 49, 2.

²⁹ Por. L. P i o t r o w i c z. *De Q. Caecillii Metelli Pii Scipionis in M. Porcium Catonem Uticensem invectiva*. „Eos” 18:1912 s. 129-136.

również zaatakował zazdrosny o swą sławę swym *Antykatonem* w formie prokuratorskiej mowy nawet sam Juliusz Cezar³⁰, Gajusz Trankwiliusz Swetoniusz, który w pełnej ironii opublikowanej mowie, zbudowanej według schematu klasycznej *vituperatio*, zaatakował Tulusza Cyncerona³¹, triumwir Marek Antoniusz, który ostrymi ustnymi i publikowanymi wystąpieniami atakował tegoż samego Cyncerona³², a przede wszystkim największy ówczesny mówca tenże Marek Tulusz Cyncero (106-43), który obok swych ostrych mów przeciw Werresowi i Katylinie nie wstydził się wystąpić aż z czterema inwektywami: przeciw Klodiuszowi i Kurionowi, przeciw atakowanemu przez wspomnianego już Katulla Watyniuszowi, przeciw Pizonowi oraz Antoniuszowi.

Pierwsza z nich – *In Clodium et Curionem* opublikowana w formie ostrej mowy w 61 r., a o której niewiele możemy powiedzieć, bo zachowały się z niej tylko drobne fragmenty, była odpowiedzią na paszkwil Klodiusza i Kuriona Patera przeciw Cynceronowi, który potem żałował, że ją napisał³³. Druga, gwałtowniejsza – przeciw zwolennikowi Klodiusza Watyniuszowi (*In Vatinius testem interrogatio*) ułożona starannie według topiki mowy napastliwej, zawiera najpierw usprawiedliwienie autora, że musi się zajmować taką kreaturą, a potem charakterystykę przeciwnika oraz wyliczenie jego występków wobec rodziny, ojczyzny i bogów, wymienianych z oburzeniem za pomocą krótkich

³⁰ Por. Suetonius. *Caesar* 56; Juvenalis. *Saturae* V 338; K. Kumanięcki. *Cyceron Katon*. „Meander” 24:1969 s. 293-312.

³¹ Por. bogatą na jej temat literaturę, gdyż kwestionuje się jej autorstwo: A. Kurfes. *De invectivis quae tamquam Salustii et Ciceronis traditae sunt*. „Mnemosyne” 40:1912 s. 364-380; O. Seel. *Invektive gegen Cicero* (Klio Beiheft 47). Leipzig 1943; G. Jachmann. *Die Invektive gegen Cicero*. W: *Miscellanea Academiae Berolinesis*. Berolini 1950. Bd. I I s. 235-275; M. Brożek. *Salustiusz. Inwektywa na Cyncerona*. Przekład i wstęp. „Meander” 7:1952 s. 456-463; J. Heinic. *Ein Beitrag zur sog. Sallusts Invektive*. „Rheinisches Museum” 99:1956 s. 255-277; W. Schmid. *Die Komposition der Invektive gegen Cicero*. „Hermes” 91:1963 s. 159-178; Sallustius Crispus. *Invektive und Episteln*. Hrsg. übersetzt und kommentiert K. Vretska. Bd. I. Heidelberg 1961; E. Schwartz. *Pseudo Sallusts Invektive gegen Cicero*. „Hermes” 33:1898 s. 101-108; *Inwektywa na Cyncerona. Inwektywa na Salustiusza*. Tłum. członkowie Sekcji Tłumaczeń Koła Młodych Klasyków. Wstęp M. Malewicz. „Meander” 19:1964 s. 103-117; O. Seel. *Sallusts Briefe und die pseudosallustische Invektive*. Nürnberg 1966; Popławski. *Polityczna publicystyka* s. 150-155.

³² Por. Popławski. *Polityczna publicystyka* s. 159; L. Piotrowicz. *De M. Antonii in M. Tulium Ciceronem invectivis*. W: *Charisteria Casimiri Morawski*. Pars latina. Cracoviae 1922 s. 221-230.

³³ Por. Cicero. *Ad Atticum* III 12, 2; *Scholium Bob.* s. 85 Steng: „sed quoniam habuerant in senatu iurgiosam decertationem, visum Ciceroni est hanc orationem conscribere plenam sine dubio et asperitatis et facetiarum, quibus mores utriusque proscindit et de singulorum vitiis quam potest acerbissime loquitur”; R. G. Beck. *Die Invektiva in Clodium et Curionem* = Jahresbericht über das Schuljahr 1885/86, Wohlau; Popławski. *Polityczna publicystyka* s. 142-145.

pytań i apostrof³⁴. Trzecia z nich – *In Pisonem* jest najgwałtowniejszą i najbardziej obelżywą inwektywą Cicerona, będącą odpowiedzią na paszkwil Pizona z 55 r.; jest w niej po mistrzowsku przedstawione niewolnicze pochodzenie przeciwnika, wyliczone kradzieże, rabunki świątyń i kompromitujące seksualne występki oraz cała gama różnorodnych przezwisk³⁵. Jest to bez wątpienia klasyczny przykład inwektywy starożytnej, z której dla jej pełniejszego zrozumienia przytoczyliśmy dłuższe fragmenty. Czwarta wreszcie inwektywa Cicerona – druga filipika *In Antonium*, ogłoszona w 44 r. jako broszura w formie senatorskiego orędzia w odpowiedzi na wygłoszoną w senacie inwektywę triumwira, jest już mniej gwałtowna i operująca mniejszą gamą obelżywych przezwisk: ma charakter dobrze przygotowanej mowy sądo-

³⁴ Por. *In Vatinius*. W: *Marka Tulliusza Cicerona Mowy*. Tłum. E. Rykaczewski. T. 2. Paryż–Poznań 1870-1871 s. 565-584, np. „zbyt jesteś gwałtowny i hardy z natury jak wąż z kryjówki z wytrzeszczonymi oczyma, z odętą szyją, z obrzękłym karkiem rzuciłeś się na nas (2)

Pytam cię, Watyniuszu, najpyszniejszy z ludzi, a odpowiesz mi z taką złością, że ci pęknie to obrzękle podgardle (4) Nie wspomnę o tym, żeś będąc jeszcze wyrostkiem, przedziurawił ścianę, okradł sąsiadów i pobił matkę haniebne sprawy twego młodego wieku kryją się w brudach twego podłego stanu (5) chcę, żebyś mi odpowiedział, ty, co się mienisz Pitagorejczykiem i swoje dzikie barbarzyńskie obyczaje imieniem tego sławnego filozofa masz zwyczaj przykrywać, jakież obłąkanie, jakież szaleństwo opanowało twój umysł, kiedy odprawiałeś bezbożne obrzędy, wywołałeś duchy z piekła, radziłeś się bogów z wnętrzości zabitych pacholąt, przystałoż to tobie, szubieniczniku? (6)... czy ty, szubieniczniku, będziesz sobie na to pozwalał? Czyż mamy słuchać słów zbója i świętokradcy Watyniusza?” (15); K. K u m a n i e c k i. *Cycon i jego współcześni*. Wyd. 2. Warszawa 1989 s. 291-293; P o p ł a w s k i. *Polityczna publicystyka* s. 146-147.

³⁵ Por. *In Pisonem*. Rykaczewski III 129-171, np.: „Czy już widzisz, poczwaro, czy już czujesz, dlaczego ludzie narzekają na twą twarz obłudną? ani obrosłe policzki ani spróchniałe zęby nas nie oszukały mało ludzi wiedziało, jak twój umysł leniwy i tępy, jak język bezwładny i niewprawny w mówieniu o ja nieszczęśliwy, że muszę się z tym niecotą i z tym bezecnikiem porównywać (1) ośmiel się teraz, szalona pało, o swoim konsulacie powiedzieć (4) wszystko to, rakarzu, w otchłani twego konsulatu zostało pogrzebane o wszystkich świątyń gwałcicielu (5) czy pamiętasz, plugawcze, kiedyś zionął na nas z cuchnącej gęby obrzydliwym śwędem karczemnym? zabawiliśmy się w tym zaduchu i smrodzie twego hultajskiego życia (6) Jak to, szubieniczniku (7) Ja miałbym na radzie i obronie tego bydłęcia, tego ścierwa zgniłego polegać? Od tego trupa wyrzuconego jakiejś pomocy lub zaszczytów wyglądać i w tym tuczonym wieprzu szukać? Ty głupi i szalony człeku (9) ale i wówczas, plugawy Cesoninie, nie wybrnąłeś z nieszczęsnego barłogu swych brzydkich nałogów (12)

Tyżeś to, okropna i brzydka poczwaro? (14) ... Porównaj teraz, mój Epikurze, któryś z chlewa, nie ze szkoły wyszedł (16) ty zakało swojej rodziny (23)... o występny, szkaradny i ohydny człowieku (24) O ciemny, plugawy, ohydny człowieku, któryś zapomniał o swym pochodzeniu w linii męskiej i zaledwie pamiętasz od kogo w żeńskiej pochodzisz. Osoba twoja, nie wiem jak ją nazwać, błaha, pozioma, nিকczemna, bezecna, tak nisko stoi, że zdaje się być godna mediolańskiego woźnego, dziada twego; sobie ubliżyłem porównując się z tobą (26) plago i tyranie sprzymierzeńców” (37) – oto polemika wielkiego Cicerona; K u m a n i e c k i. *Cycon i jego współcześni* s. 308-309; A. H a u r y. *L'ironie et l'humeur chez Ciceron*. Leiden 1955.

wej, obalającej w pierwszej części postawione przez Antoniusza w senacie zarzuty, a w drugiej dyskwalifikująca go według topiki mów napastliwych jako człowieka, obywatela i polityka³⁶.

W wyżej scharakteryzowanych obelżywych wystąpieniach Katulla i Cyce-rona inwektywa starożytna osiągnęła swoje szczyty, na które już później nigdy nie wstąpi. Należy tu jeszcze wspomnieć przypisywaną długo Cyce-ronowi inwektywę w formie mowy *In Sallustium*, a będącą prawdopodobnie dziełem anonimowego retora z czasów Kaliguli lub nawet Trajana; w swej treści jest umiarkowana, dość ogólnikowa, z niewielkim repertuarem obelg³⁷

W okresie cesarstwa, kiedy ucichły wojny domowe, unormowało się życie społeczno-polityczne i nastał względny spokój, stępiało również ostrze inwektywy³⁸, bo nie było już przeciw komu napastliwie występować, tym bardziej że i sama wymowa schodziła powoli do szkół retorów. Do jej wyciszenia przyczyniło się również egzekwowane prawodawstwo cesarskie, karzące najczęściej wygnaniem za obelżywe imienne pisma, zwłaszcza pod adresem cesar-zy i wyższych urzędników państwowych³⁹, a jeśli ich atakowano, to przeważnie po śmierci i anonimowo. Nie mniej jednak i w dobie cesarstwa można wskazać pewne jej pomniki. Z ówczesnej inwektywy tworzonej prozą możemy wymienić jedynie napisane w 54 r. *Udalenie boskiego Klaudiusza Anneusza Seneki* (5-65), który mścił się na zmarłym cesarzu za korsykańskie wygnanie; jest to utwór o charakterze satyry menippejskiej, bez obelg, wyśmiewający apoteozę cesarza, której ostrze złośliwości tkwi w parodii

³⁶ Por. *In Antonium II*. Rykaczewski III 359-405, np.: „o bezecny, bezwstydnny, niegodziwy, wszeteczny człowieku (6) mogłeś sobie pożyczyć dowcipu od żony swojej komediantki (8) prześpij się, żeby z ciebie wino wyszumiało (12) szalony człowieku (17) Posłuchajcie teraz, senatorowie, już nie o sprośnościach i rozpuście, którymi swe życie domowe splamił, ale o bezprawiaach, których się dopuścił (21) Antoniusz myśli, że ma prawo publicznie żyć z kabaretową klaczą Ty Antoniuszu, z twoją gębą, z barkami, z całą postacią cyrkowego gladiatora, tyś tyle wina wyłopał na weselu tej twojej kabaretowej klaczy, że na drugi dzień publicznie rzygałeś jakież to obrzydliwe kawałkami jadła i śmierdzącym winem obrzygałeś trybunał” (36); P o p ł a w s k i. *Polityczna publicystyka* s. 158-161; K u m a n i e c k i. *Cyce-ron i jego współcześni* s. 491-492.

³⁷ Por. *In Sallustium*. „Meander” 19:1964 s. 110-115, np.: „człowieku tkwiący po uszy w lenistwie i zbytku” (3), „nie ma w twoim domu nic bardziej plugawego nad ciebie” (3), „nienasycona żarłoczność, jaką odznaczało się twoje bezwstydnne ciało” (5), „ten arcypodły człowiek” (5), „nie przejadłeś, ale przeżarłeś ojcowiznę pasażycie wszystkich stołów biesiadnych, w młodości nierządnicą wszystkich sypialni, a potem cudzołożnik – jesteś zakałą wszelkiego stanu” (7); zob. notę 31.

³⁸ Por. A. K u r f e s s. *Invektiven der Kaiserzeit*. „Zeitschrift für das Gymnasienwesen” 40:1914 s. 512-524.

³⁹ Por. U l p i a n u s. *Digesta* 47.10.5.9-11.

i karykaturze wszystkiego, co wiązało się z Klaudiuszem⁴⁰. Jeśli zaś chodzi o inwektywę poetycką, to można by do niej zaliczyć niektóre *Satyry J u w e n a l a* (55-130), zwłaszcza IV, będącą złośliwym atakiem na senat rzymski, i VI – piętnującą szereg historycznych postaci kobiecych za pomocą ironii, ośmieszających porównań i epitetów, a nawet obelg⁴¹, a także dwie otwarte inwektywy Klaudiusza *K l a u d i a n a* z końca IV w.: na zmarłego (395 r.) ministra cesarza Arkadiusza Rufina – *In Rufinum*⁴² i na konsula z 399 r. Eutropiusza – *In Eutropium*⁴³; obydwie liczące po dwie księgi, napisane w

⁴⁰ Por. *Seneki Apokolokyntosis. Satyra na śmierć cesarza Klaudiusza i jego pozgonne wędrówki do nieba i do podziemia*. Tłum. i wstęp L. Ćwikliński. Poznań 1926. W: *Starożytna parodia religijna*. W przekładach I. Wieniewskiego, przedmowa T. Zieliński. Lwów 1927 s. XIX-XXI, 81-108; *Seneka L. Anneus. Pisma filozoficzne*. Tłum. i wstęp L. Joachimowicz. T. 2. Warszawa 1965 s. 453-472, 508-515 (*Satyra na śmierć Klaudiusza Cezara*); U. Knoche. *Das Bild des Kaisers Augustus in Senecas „Apocolocyntosis“* W: *Römische Satire*. Rostock 1966 s. 463-470; M. Coffey. *The Apocolocyntosis*. W: *Roman Satire*. London-New York 1976 s. 165-177; J. Adamietz. *Senecas „Apocolocyntosis“* W: *Die Römische Satire*. Darmstadt 1986 s. 356-382; M. Cytowska, H. Szelst. *Literatura rzymska. Okres cesarstwa*. Warszawa 1992 s. 95-104 (*Udnyienie boskiego Klaudiusza*); obszerną wcześniejszą bibliografię na jej temat zob. M. Coffey. *Seneca Apocolocyntosis 1922-1958*. „Lustrum” 6:1961 s. 239-271; K. Bringmann. *Senecas „Apocolocyntosis“ Ein Forschungsbericht 1959-1982*. ANRW II 32, 2:1985 s. 885-914.

⁴¹ Por. *Trzej satyrycy rzymscy: Horacy – Persjusz – Juwenalis*. Tłum. J. Sękowski. Wstęp i komentarz L. Winniczuk. Warszawa 1958; G. Hight. *Juvenal the Satirist*. Oxford 1954 s. 76-82, 91-103; W. Reisinger. *Formen der Polemik in der römischen Satire*. Erlangen 1975 s. 47-202; K. Weisinger. *Irony and Moderation in Juvenal*. „California Studies in Classical Antiquity” 5:1972 s. 227-240; Cytowska, Szelst. *Literatura rzymska* s. 379-389, spec. 381-182; I. Kelling, A. Suskin. *Index verborum Iuvenalis*. London 1951. Do stosowanych zaś przez niego obelg należą m.in.: „grande et conspicuum monstrum, Graeculus esuriens, saevissima vipera, caecus adulator, bellua, carnifex purpuratus, vernula purpuratus, calvus senex, amens”.

⁴² *In Rufinum*. MGHaa X 17-53; *Claudianus. Carmina*. Ed. J. B. Hall. Leipzig 1985 s. 13-51; H. L. Levy. *Claudian's In Rufinum. An exegetical Commentary*. Cleveland 1971 s. 225-320; H. L. Levy. *Claudian's In Rufinum and the rhetorical psogos*. TAPA 77:1946 s. 57-65; H. Funke. *Zu Claudians Invective gegen Rufin*. „Illinois Classical Studies” 9:1984 s. 91-109; E. Potz. *Claudians in Rufinum. Invective und laudatio*. „Philologus” 134:1990 s. 66-81; A. Kurfess. *Zu Claudius Claudianus Invectiven*. „Hermes” 76:1941 s. 93-95; H. L. Levy. *Themes of Encomium and Invective in Claudian*. TAPA 89:1958 s. 336-347; A. Cameron. *Notes on Claudians Invectives*. „Classical Quarterly” 18:1968 s. 387-411; Cytowska, Szelst. *Literatura rzymska* s. 529-531.

⁴³ *In Eutropium*. MGHaa X 74-118; P. Fargues. *Claudian. Invectives contra Eutrope*. Paris 1933; H. Schwendiek. *Claudians Invektive gegen Eutrop. Text und Kommentar*. Hildesheim 1992; Cytowska, Szelst. *Literatura rzymska* s. 531-532. Stosuje w niej m.in. następujące obelgi: „deforme cadaver, funs acerbum, venale cadaver, caupo famosus honorum” itd; I. Oplet. *Schimpfwörter bei Claudian*. „Glotta” 60:1982 s. 130-135.

heksametrach i dystychach elegijnych, zawierają w sobie wiele złośliwych porównań, ironii, a także (zwłaszcza druga) obelżywych epitetów.

Inwektywa znana była w różnych formach nie tylko w starożytnym świecie pogańskim, ale i w b i b l i j n y m. W Starym Testamencie stosowana była w formie złorzeczeń, złośliwych porównań i obelg wypowiedzianych w imieniu Jahwe (Pwt 30, 7), zwłaszcza przez upośledzonych członków społeczeństwa – ubogich i niewolników; uroczyste przekleństwa rzucano także podczas dorocznych świąt odnowienia Przymierza na tych, którzy odważyliby się je pogwałcić (Pwt 27, 15-26); elementy inwektywy występują więc nie tylko w tzw. psalmach złorzeczających (np. Ps 54 i 109) pod adresem wrogów religii jahwistycznej i bezbożników⁴⁴, ale również w formie zwyczajnych obelg w innych księgach Starego (np. 1 Sm 24, 15; 2 Sm 9, 8; 2 Sm 16, 9; 2 Krl 8, 13: *zdechły pies*; Iz 56, 10: *oni wszyscy to nieme psy*; Ps 22, 17: *sfora psów mnie opadła*; Rdz 49, 17: *jak jadowita żmija*; Ps 140, 4: *ostre jak u węża ich języki, a jad żmijowy pod ich wargami*; Prz 23, 32: *swój jad niby wąż wypuszcza*; Jr 46, 22: *jego głos podobny do syczącego węża*; Ps 58, 5: *trucizna ich podobna do jadu węży*; 2 Sm 16, 8-9: *krwawy człowieka, niegodziwce zdechły pies*; Ps 59, 7: *warczą jak psy*; Prz 26, 11: *powraca jak pies do wymiotów*), jak i Nowego Testamentu (Dz 13, 10: *synu diabelski, pełen wszelkiej zdrady*; Flp 3, 2: *strzeżcie się psów*; Rz 3, 13: *jad żmii pod ich wargami*), a nawet w ustach samego Chrystusa (Mt 3,7; 12, 34; Łk 3, 7: *plemię żmijowe*; Łk 23, 33: *węże, plemię żmijowe*; Łk 9, 41; Mt 12, 39: *plemię przewrotne i wiarołomne*; Mt 7, 5; 15, 7: *obludnicy*; 23, 17: *głupi i ślepi*; Mt 23, 27: *podobni jesteście do grobów pobielanych*). Te napotykanne w Biblii obelgi i złośliwości nie tylko usprawiedliwiały, ale nawet ośmielały i zachęcały starożytnych chrześcijan, zgodnie z otaczającą ich długą tradycją, do stosowania również inwektywy w polemice ze swymi przeciwnikami.

Celowo przypomnieliśmy wyżej stosunkowo obszernie, konkretnie i z przytoczeniem obszernej bibliografii inwektywę przedchrześcijańską, aby lepiej zrozumieć, że analogiczne obelgi i ataki spotykane niekiedy w literaturze patrystycznej nie są bynajmniej gorszym i dziwnym wyrazem chrześcijańskiej nienawiści do swych ideologicznych przeciwników, ale zwykłym toposem i tradycją starożytnej walki polemicznej. Kto w starożytności był zwalczany, był

⁴⁴ Por. J. A r c h u t o w s k i. *Złorzeczenia w Psalmach*. „Przegląd Powszechny” 41:1924 t. 162 s. 210-227; A. M i l l e r. *Fluchpsalmen und israelistisches Recht*. „Angelicum” 20:1943 s. 92-173; F. P u u k k o. *Der Feind in den alttestamentlichen Psalmen*. OTS 8:1950 s. 47-65; M. F i l i p i a k. *Znaczenie przekleństw w kodeksach prawnych Pięcioksięgu*. RTK 15:1968 z. 1 s. 47-59; M. E j s m o n t. *Złorzeczenia w Psalmach. Ich forma – treść – geneza*. W: *Studia Teologiczne*. T. 1. Lublin 1976 s. 17-40; M. F i l i p i a k. *Złorzeczenia w Biblii jako problem etyczny*. W: *Biblia księgą życia ludu Bożego*. Red. S. Łach, M. Filipiak. Lublin 1980 s. 5-59.

narażony na zwyczajne mniej lub bardziej ostre inwektywy, nie budzące u nikogo specjalnego zdziwienia i zgorzenia, oraz nie wywołujące u niego dożgonnego gniewu czy obrazy, bo inwektywa raczej ośmieszała niż raniła, i czytywano ją raczej z humorem niż oburzeniem. Potwierdzeniem tego może być fakt, że wspomniany Watyniusz obrzucony przez Cyncerona stekiem obelg i przezwisk, w parę lat później był przez niego broniony; podobnie Gabiniusz – konsul z 54 r. gwałtownie przez Cyncerona atakowany, w dwa miesiące później prosił go o obronę.

II. TRADYCJA INWEKTYWY WCZESNOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Na tle scharakteryzowanej tradycji inwektywy niechrześcijańskiej spróbujemy teraz krótko przedstawić tradycje inwektywy w literaturze chrześcijańskiej pierwszych ośmiu wieków naszej ery. Ponieważ polemika wczesnochrześcijańska toczyła się na czterech zasadniczych frontach – przeciw poganom, przeciw heretykom, przeciw władzom prześladowczym protegującym pogaństwo lub herezje i przeciw Żydom, również stosowana w niej inwektywa była odpowiednio – inwektywą antypogańską, antyheretycką, przeciw panującym i antyżydowską, z odpowiadającą im wypracowaną topiką i kanonem obelg. Każda z nich tworzona w prozie lub poezji, mogła występować w formie retorycznie zbudowanej mowy, memoriału lub listu, czy wreszcie – i to najczęściej – polemicznego traktatu, komentarza lub wiersza z dołączonymi doń obelgami. „Klasykami” inwektywy chrześcijańskiej na Zachodzie okazali się: Tertulian (155-220), który stworzył jej ramy i wytyczył drogę, oraz Lucyferiusz z Calaris († 371) i św. Hieronim ze Strydonu († 419), na Wschodzie zaś – Hermiasz (II w.) i św. Grzegorz z Nazjanzu († 390).

1. Inwektywa antypogańska – operowała głównie ośmieszaniem i wyszydzeniem mitów, instytucji i bóstw pogańskich oraz ich czcicieli, którym poprzez karykaturalne porównania oraz dyskwalifikujące moralne i intelektualne przezwiska zarzucano przede wszystkim głupotę, ignorancję, niewierność i wrogość do chrześcijaństwa (głupcy, bezbożnicy, czciciele fałszywych bożków, wielbiciele bezdusznych bałwanów, wrogowie prawdy, nieprzyjaciele Chrystusa, bezduszne trupy). Tego rodzaju inwektywę, pisaną nierzadko w formie memoriałów, spotykamy przede wszystkim w literaturze apologetycznej.

Na Wschodzie spotykamy pierwsze jej przykłady najpierw w *Mowie do Greków* T a c j a n a S y r y j c z y k a⁴⁵, który ok. 177 r., posługując

⁴⁵ Por. *Oratio ad Graecos*. PG 6, 801-888, przekład polski (duże fragmenty) w: M. M i c h a l s k i. *Antologia literatury patrystycznej*. T. 1. Warszawa 1975 s. 109-116.

się ironią i sarkazmem z semicką wprost zapamiętałością szydził z mitologii, poezji, filozofów, religii pogańskiej, wykazywał zwyrodniałość Greków, ich niemoralność i wyuzdanie oraz okrucieństwo zapasów gladiatorских. Naukę filozofów nazywał bajaniem i gardłowaniem, a ich mowę podobną do krakania kruków. Imiennie szydził z Diogenesa, Arystypa, Platona i Arystotelesa, którego nazywał podlizywaczem Aleksandra Wielkiego. Ostrzem jego inwektywy był sarkazm i ostra ironia w stosunku do wszystkiego, co wiązało się z kulturą pogańską. Jeszcze gwałtowniejszą inwektywą antypogańską tego okresu było *Wyszydzanie filozofów pogańskich* nieznanego bliżej *H e r m i a s z a* z końca II w.⁴⁶; za pomocą ironii, sarkazmu, a nawet i obelg wyszydził filozofię pogańską, wykazywał jej nicość i głupotę, sprzeczność w poglądach na pojęcie Boga, świata i duszy. Podobnie jak Tacjan imiennie atakował filozofów (np. Empedoklesa, Pitagorasa, Epikura, Anaksymenesa, gadatliwego Platona), a ich wywody nazwał niedorzecznością, głupotą, szaleństwem i bredniami. Wiele złośliwości pod adresem pogaństwa znajdujemy również w *Zachęcie do Greków* *K l e m e n s a A l e k s a n d r y j s k i e g o* († 212)⁴⁷. W czterech jej pierwszych rozdziałach szydzi otwarcie z niemoralności i głupoty misteriów pogańskich, kultu węzów, Bakchusa, szalejących bachantek (r. 1), wyśmiewa mity, pochodzenie bóstw, ich wzajemne pokrewieństwa, niemoralność i występki (2), drwi z miejsc kultu, wyroczni, świątyń, w których czci się węże i potwory (3), bogów nazywa okrutnikami (4). W całej tej krytyce bardzo często posługuje się takimi epitetami, jak: głupi, bezbożny, okrutny, zbrodniczy, cudzołożny itp. Wszystko to zaś czyni w tym celu, aby pobudzić czytelnika do refleksji i zachęcić do czci prawdziwego Boga. Ostatnim wreszcie greckim dziełem patrystycznym, w którym spotykamy wiele retorycznej inwektywy antypogańskiej, jest *Leczenie chorób hellenizmu* *T e o d o r e t a z C y r u* († 466)⁴⁸. Jest to ostatnia wielka starożytna apologia chrześcijańska, której autor chce wyleczyć pogan z choroby niedowiarstwa oraz ich błędów i nakłonić ich do przyjęcia prawdziwej wiary. Nie ma w niej złośliwości ani obelg, ani ostrej walki, ale rzeczowa dyskusja z oponentami, traktowanymi nie jak wrogowie, lecz jak

⁴⁶ Por. *Gentilium philosophorum irrisio*. PG 6, 1168-1180. Tłum. J. Czuj. POK 18, 129-137; L. A l f o n s i. *Una parodia del Teeteto nello scherno di Ermia*. „Vigiliae Christianae” 5:1951 s. 80-83.

⁴⁷ Por. *Protrepticus*. PG 8, 49-246 lub SCh 2. Tłum. J. Sołowianiuk. PSP 44, 99-201.

⁴⁸ Por. *Graecarum affectionum curatio*. PG 83, 784-1152 lub SCh 57. Tłum. S. Kalinkowski: Teodoret z Cyru. *Leczenie chorób hellenizmu*. Warszawa 1981; H. J. W y e r. *Über das Verhältnis der Begriffspaare „Hellenen – Barbaren” und „Christen – Heiden” bei den griechischen Kirchenvätern des 3. und 4. Jh.* Köln 1953.

błądzący przyjaciele, którym przez rozumowanie i ośmieszanie wykazuje niedorzeczność ich dotychczasowych przekonań.

Na Zachodzie zaś z ostrzymi atakami na pogaństwo występował najpierw przede wszystkim **T e r t u l i a n** († 220), który oprócz ironii i wyszydzenia posługiwał się w nich często obelgami, kładąc przez to ważkie podwaliny pod dalszy rozwój łacińskiej inwektywy chrześcijańskiej⁴⁹. Zwłaszcza jego odezwa *Do pogan*⁵⁰ „stanowi pełną namiętności i ironii inwektywę na pogan”⁵¹, choć napastliwości tej nie brakuje i w *Apologetyku*⁵². Autor zarzuca poganom zakłamanie i obłudę w stosunku do chrześcijan, wyszydza cześć okazywaną bogom w postaci zwierząt, ośmiesza i piętnuje ich niemoralne życie, wykazuje bezsens ofiar i kultu posągów, które szanują jedynie jaskółki, myszy i pajaki. Świadom jest celności swoich ataków i wyraźnie z tego się cieszy⁵³; z obelżywych zaś epitetów używa takich, jak: głupcy, nierozumni, fałszerze, bezbożnicy, bezczelni, ślepcy, bezwstydni itd. Sto lat później ze zjadliwym atakiem na pogaństwo i złośliwą ironią⁵⁴, porównywalną do ironii Woltera, wystąpił **A r n o b i u s z z Sicca**, pisząc apologię pt. *Przeciw poganom*⁵⁵, oraz jego uczeń **L a k t a n c j u s z**, pisząc ok. 313 r. *Boże nauki*⁵⁶, a także **Firmikus M a t e r n u s** w napisanej ok. 348 r. apologii do cesarza Konstancjusza i Konstansa pt. *O niedorzeczności religii pogańskich*⁵⁷, a nawet wielki św. **A u g u s t y n** w swym monumentalnym dziele z lat 413-426 *O państwie Bożym*⁵⁸.

⁴⁹ S. S e l i g a. *De conviciis Tertullianeis*. „Eos” 37:1936 s. 267-273; I. O p e l t. *Die Polemik in der christlichen lateinischen Literatur von Tertulian bis Augustin*. Heidelberg 1980 s. 11-28.

⁵⁰ Por. *Ad nationes*. CCL 1, 11-75. Tłum. E. Stanula. PSP 29, 43-99.

⁵¹ J. S a j d a k. *Kwintus Septymiusz Florens Tertulian*. Poznań 1949 s. 44.

⁵² Por. *Apologeticum*. CCL 1, 85-171. Tłum. J. Sajdak. POK 20.

⁵³ Por. *Apologeticum* 12, 6. POK 20, 60: „Zgrzytajcie zębami i pięćcie się ze złości”; P. L a b r i o l l e. *Histoire de la littérature latine chrétienne*. Paris 1947 s. 288.

⁵⁴ Por. *Adversus nationes* III 10. CSEL 4, 118: „Quid dicitis, o sancti atque impolluti antistites religionum? Habent ergo dii sexus et genitalium membrorum circumferuntur foeditates quid ergo iam superest, nisi ut eos credamus immundorum quadrupedum ritu in libidinum furias gestire, cupiditatibus rabidis ire in mutuas complexiones, fastidiosos ducere adque habere conceptus praepropero partu septimas edere aliquando foeturas O pura, o sancta, atque ab omni turpitudinis dissipata divinitas”; I. O p e l t. *Schimpfwörter bei Arnobius dem Ältern*. „Wiener Studien” 88:1975 s. 161-173.

⁵⁵ Por. *Adversus nationes*. CSEL 4.

⁵⁶ Por. *Divinae institutiones*. CSEL 19, 1-672.

⁵⁷ Por. *De errore profanarum religionum*. CSEL 2, 75-130; I. O p e l t. *Schimpfwörter in der Apologie „De errore profanarum religionum” des Firmicus Maternus*. „Glotta” 52:1974 s. 114-126; I. O p e l t. *Griechische und lateinische Bezeichnungen der Nichtchristen. Ein terminologischer Versuch*. „Vigiliae Christianae” 19:1965 s. 1-22, spec. 13-21; Ch. M o h r m a n n.

Z poetyckich wreszcie pism antypogańskich z elementami inwektywy można wymienić powstałe w połowie IV w. *Pouczenia* i *Pieśni apologetyczne* K o m m o d i a n a⁵⁹, dwa anonimowe napastliwe z ok. 394 r. wiersze: *Do senatora, który porzucił chrześcijańską wiarę i wrócił do kultu bałwanów*⁶⁰ i *Pieśń przeciw Nikomachowi*, fanatykowi pogaństwa⁶¹, a także powstały pod koniec IV w. poemat P r u d e n c j u s z a *Przeciw Symmachowi*⁶².

2. Inwektywa antyheretycka, najostrzejsza ze wszystkich, skierowana przeciw głównym starożytnym herezjom (gnostycyzmowi, manicheizmowi, donatyzmowi, arianizmowi, pelagianizmowi i ich odgałęzieniom) była w historii inwektywy czymś nowym, wzbogaconym obok tradycyjnych obelg (psie, bydlę, węże, kłamco, wieprzu nieczysty) treściami, metaforami i językiem biblijnym (plemię żmijowe, żmijo, skorpionie, grobie pobielany, wilku w owczej skórze, synu diabła, słuگو szatana, zarazo diabelska, torbo diabła, faryzeuszu, antychryście, Belzebubie, Judaszu) oraz przezwiskami dyskwalifikującymi przeciwników moralnie i intelektualnie (zdrajco, apostato, głupcze, ślepcze, świętokradco, bezwstydniku, bluźnierco, profanie, cudzołożniku prawdy, dezterterze, rebeliancie Chrystusa, rozbitku prawdy, pseudochrześcijaninie, łotrze, zbrodniarzu, bezbożniku itd.). Podwaliny pod tego rodzaju inwektywę na Zachodzie, gdzie była ona najostrzejsza, położył wspomniany już T e r t u l i a n⁶³ w swych 6 antyheretyckich, głównie antygnostyc-

Encore une fois „paganus” „Vigiliae Christianae” 6:1952 s. 109-121; H. S c h m e c k. *Infidelis. Ein Beitrag zur Wortgeschichte.* „Vigiliae Christianae” 5:1951 s. 129-147; H. L e c l e r c q. *Paganus.* DACL XIII 375-380; B. A l t a n e r. *Paganus. Eine bedeutungsgeschichtliche Untersuchung.* ZKG 58:1939 s. 130-131.

⁵⁸ Por. *De civitate Dei.* CCL 47-48. Tłum. W. Kornatowski. I-II. Warszawa 1977.

⁵⁹ Por. *Instructiones.* CCL 128, 3-39. Tłum. P. Gruszka. PSP 53, 23-52; *Carmen apologeticum.* CCL 128, 73. Tłum. P. Gruszka. PSP 53, 81-120; I. O p e l t. *Schimpfwörter bei Commodian.* „Vigiliae Christianae” 24:1970 s. 290-299.

⁶⁰ Por. *Ad senatorem ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum.* PL 2, 1105-1108; M. S c h a n z, C. H o s i u s. *Geschichte der römischen Literatur.* Bd. IV 1. München 1914 s. 222-223.

⁶¹ Por. *Carmen contra Nicomachum.* W: *Anthologia Latina.* Ed. A. Riese. 2. Aufl. Lipsiae 1894. Bd. 1 s. 20-25; S c h a n z, H o s i u s. *Geschichte* s. 221-222.

⁶² Por. *Contra Symmachum.* CCL 126, 182-250. Tłum. M. Brożek. PSP 43, 161-206; I. O p e l t. *Der Christenverfolger bei Prudentius.* „Philologus” 111:1967 s. 242-257; M. L a v a r e n n e. *Étude sur la langue du poète Prudence.* Paris 1935; K. T h r a e d e. *Studien zu Sprache und Stil des Prudentius.* Göttingen 1965.

⁶³ Por. notę 49.

kich, traktatach: *Preskrypcja przeciw heretykom* z ok. 200 r.⁶⁴, *Przeciw Hermogenesowi* z ok. 202-203 r.⁶⁵, *Przeciw Marcjonowi* w 5. księgach z ok. 207-212 r.⁶⁶, *Przeciw Walentynianom* z ok. 210 r.⁶⁷, *Lekarstwo na uktucie skorpiona*⁶⁸ i *Przeciw Prakseaszowi* z ok. 213 r.⁶⁹ W każdym z nich obok dużej ilości upadających obelg pod adresem heretyków, mamy również niekiedy negatywne ich charakterystyki, sporządzone według zasad mów napastliwych⁷⁰. Przed Tertulianem gnostycyzm zwalczał także Ireneusz z Lyonu († 202), w którego głównym dziele *Zdemaskowanie i zabicie fałszywej gnozy* również spotykamy elementy inwektywy⁷¹, a tuż po nim Hipolit Rzymski († 235) ze swym monumentalnym polemicznym traktatem *Odparcie wszystkich herezji*⁷², którego IX księga była m.in. otwartym paszkwilem na

⁶⁴ Por. *De praescriptione haereticorum*. CCL 1, 187-224. Tłum. E. Stanula. PSP 5, 40-78 = 27 przezwisk.

⁶⁵ Por. *Adversus Hermogenem*. CCL 1, 397-435 = 17 obelg.

⁶⁶ Por. *Adversus Marcionem I-V*. CCL 1, 441-726. Tłum. S. Ryznar. PSP 58 = 119 obelg.

⁶⁷ Por. *Adversus Valentinianos*. CCL 2, 751-778 = 28 obelg.

⁶⁸ Por. *Scorpiace*. CCL 2, 1067-1097. Tłum. W. Myszor. PSP 29, 117-146 = 12 obelg.

⁶⁹ Por. *Adversus Praxeam*. CCL 2, 1159-1205 = 22 obelgi.

⁷⁰ Por. Tertulianową charakterystykę ojczyzny Marcjona oraz jego portret: *Adversus Marcionem* I 1. Tłum. M. Michalski. ALP I 226-227: „Tamtejsze okolice zamieszkuje ludność jak najbardziej okrutna, bez stałego miejsca pobytu, wiodąca życie półdzikie podczas uczt zjadająca razem z mięsem bydłat poćwiartowane trupy swych rodziców ..., klnąc jeśli okazują się niezdatne do jedzenia. Bezwstydne niewiasty odstaniają całkowicie piersi – wolą raczej wojować niż wychodzić za mąż. W Poncie nawet niebo jest stale pochmurne, słońca niemal nie widać, powietrze to jedna mgła, przez cały rok panuje zima, rzeki zawsze są zamrożone, góry zawsze pokryte śniegiem, wszystko martwe i suche, wszystko dzikie”. Samego Marcjona charakteryzuje za pomocą obelg i porównań: „warchoł gorszy od Scyty, włóczęga większy od Hamak-soba, dzikością przewyższający Masageta, zuchwałością Amazonkę, ciemniejszy niż chmura, przykrzejszy niż zima, bardziej zwodniczy niż Istr, bardziej przepaścisty niż Kaukaz... podobny do żarłocznej myszy pontyjskiej gryzie na strzępy Ewangelię”. Podobnie charakteryzował Tertulian Prakseasa: *Adversus Praxeam* I. ALP 258: „duch niespokojny, nadęty swym męczeństwem, choć tylko w zwyczajnym więzieniu – dwóch równocześnie diabelskich dzieł dokonał Prakseasz w Rzymie – tutaj też zrazu posiane krzewiło się zielsko praksezańskie”; por. *Adversus Hermogenem* I 2: „heretyk z natury niespokojny, uważający gadatliwość za wymowę, bezwstydnik podwójnie fałszywy – zdecydowany cudzołożnik”.

⁷¹ Por. *Adversus haereses*. PG 7, 437-1224 lub SCh 263-264, 293-294, 210-211, 100, 152-153. Już we wstępie nazywał gnostyków ogólnie „wilkami w owczej skórze, które podstępem oszukują naiwnych i wciągają w otchłań głupoty i bluźnierstwa”. Bazylianów posądzał o kulturowanie magii i praktyk kuglarskich (I 24), Nikolaitów o uprawianie cudzołóstwa (I 26), Marcjona nazywał za Polikarpem „rzecznikiem szatańskim”, który „bezwstydnie rabuje majątek Boży” (I 27), jego zaś zwolenników „istotami, które wślizgiwują się jako węże rażąc innych swą trucizną” (III 2).

⁷² *Philosophumena*. GCS 26, 1-239 lub PG 16, 3017-3454. I tak np. swego przeciwnika papieża Kaliksta (217-222) nazywał „sprytnym oszustem” (IX 11), „wyrafinowanym krępaczem”,

papieża Kaliksta I. Niewiele później wiele obelg na heretyków, zwłaszcza na Nowata i Fortunata (słudzy diabła, antychryści, rebelianci, zdrajcy wiary i Kościoła, przebiegłe węże), spotykamy nawet w *Listach św. Cypriana*⁷³

W IV zaś wieku przeciw donatystom, manichejczykom, arianom i pelagianom występowali w swych polemicznych traktatach z nierezadkimi elementami inwektywy: *O p t a t z Milewy – O schizmie donatystów*⁷⁴, *F i l a s t r i u s z z Brescji († 391) – Księga różnych herezji*⁷⁵, *F e b a d i u s z z Agen – Księga przeciw arianom*⁷⁶, *H i l a r y z Poitiers († 367) – Przeciw Auksencjuszowi*⁷⁷, a zwłaszcza „klasyk” inwektywy tego okresu *L u c y f e r i u s z z Calaris (ok. † 371)*⁷⁸ w swych: *Nie obcować z heretykami*⁷⁹, *O nie przebaczeniu grzesznikom*⁸⁰ i *Trzeba umierać za Syna Bożego*⁸¹.

Do dalszego znacznego rozkwitu antyheretyckiej inwektywy chrześcijańskiej, z wykorzystaniem słownictwa inwektywy Cycerona, doprowadził św. *Hieronim († 419)* w swych 7 traktatach polemicznych:⁸² *Przeciw Lucyferianom z 379 r.*⁸³, *Przeciw Helwidiuszowi z 383 r.*⁸⁴, *Przeciw Jowi-*

„wierutnym kłamcą umiejącym mieć innych”, „człowiekiem o sercu pełnym jadu i fałszywych poglądów”, „oszustem”, „bezwstydnikiem”, „niegodziwcem” (IX 12), jego zaś poprzednika Zefiryne (198-217) – „niewykształconym prostakiem, przekupnym, chciwym pieniędzy” (IX 7).

⁷³ Por. *Epistulae*. CSEL 3, 2. Tłum. W. Szołdrski. PSP 1.

⁷⁴ Por. *De schismate donatistarum*. CSEL 26 lub PL 11, 883-950.

⁷⁵ Por. *Diversarum haereseon liber*. CCL 9, 217-324.

⁷⁶ Por. *Liber contra arianos*. CCL 64, 23-52.

⁷⁷ Por. *Contra Auxentium*. PL 10, 609-618; I. O p e l t. *Hilarius von Poitiers als Polemiker*. „Vigiliae Christianae” 27:1973 s. 203-217.

⁷⁸ Por. S. L o n g o s z. *Inwektywa Lucyferiusza z Calaris*. RTK 19:1972 z. 4 s. 181-194; I. O p e l t. *Formen der Polemik bei Lucifer von Calaris*. „Vigiliae Christianae” 26:1972 s. 200-226; P. M. M a r c e l l o. *La posizione di Lucifero di Cagliari nelle lotte antiariane del IV secolo*. Nuoro 1940.

⁷⁹ Por. *De non conveniendo cum haereticis*. CCL 8, 165-192.

⁸⁰ Por. *De non parcendo in Deum deliquentibus*. CCL 8, 195-261.

⁸¹ Por. *Moriundum esse pro Dei Filio*. CCL 8, 265-300.

⁸² Por. S. S e l i g a. *Quibus contumeliis Hieronymus adversarios carpserit*. „Eos” 34:1932-1933 s. 395-412; t e n ż e. *De Hieronymi scriptoris colore satyrico*. W: *Charisteria G. Przychocki*. Varsoviae 1924 s. 277-294; t e n ż e. *De invectiva Hieronymiana*. „Collectanea Theologica” 16:1935 s. 145-181; W. S ü s s. *Der heilige Hieronymus und die Formen seiner Polemik*. „Giessener Beiträge zur deutschen Philologie” 60:1938 s. 212-238; D. S. W i e s e n. *St. Jerome as a Satirist*. New York 1964; I. O p e l t. *Hieronymus' Streitschriften*. Heidelberg 1973.

⁸³ Por. *Dialogus contra Luciferianos*. PL 23, 155-182; O p e l t. *Hieronymus' Streitschriften* s. 13-27.

⁸⁴ Por. *Adversus Helvidium*. PL 23, 183-206; O p e l t. *Hieronymus' Streitschriften* s. 28-36.

nianowi z 393 r.⁸⁵, Przeciw Janowi Jerozolimskiemu z 395 r.⁸⁶, Przeciw Rufinowi z 402 r.⁸⁷, gwałtowny pamflet Przeciw Wigilancjuszowi z 406 r.⁸⁸, Dialogi przeciw Pelagianom z 415 r.⁸⁹ Prawie w tym samym czasie wiele obelg na manichejczyków, donatystów, arian i pelagian spotykamy także w pismach Pawła O r o z j u s z a († 423) np. w jego *Apologetyku przeciw Pelagianom*⁹⁰ z 417 r. oraz w polemicznych pismach św. Augustyna († 430): *Przeciw Faustusowi Manichejczykowi* z 397 r.⁹¹, *Przeciwko Parmenianowi* z ok. 400 r.⁹², *Przeciw Gaudencjuszowi Donatyście* z ok. 421 r.⁹³, *Przeciw dwom listom Pelagian* z ok. 422 r.⁹⁴ i w *Przeciwko nauce Arian* z 419 r.⁹⁵

Na Wschodzie inwektywa antyheretycka była łagodniejsza, operująca bardziej ośmieszaniem przeciwnika oraz wytykaniem mu niedorzeczności i głupoty niż wyzwiskami (np. bezbożnicy, synowie diabła, zarażeni heretyckim jadem, perfidni, zdrajcy, wilki w owczej skórze, pełni głupoty, ateści). Spotykamy ją już w czasach poapostolskich w pierwszych pismach chrześcijańskich, jak w *Listach* św. I g n a c e g o Antiocheńskiego (†ok. 110), który heretyków nazywał „ziemem szatańskim”⁹⁶, „trucizną śmiercionośną”⁹⁷, „zdradliwymi wilkami” i „trującymi zielami”⁹⁸, „grobowcami cmentarnymi, na których tylko imię ludzkie jest wryte”⁹⁹, „drapieżnymi zwierzętami w ludzkiej po-

⁸⁵ Por. *Adversus Jovinianum*. PL 23, 211-238; O p e l t. *Hieronimus' Streitschriften* s. 37-63.

⁸⁶ Por. *Contra Joannem Hierosolymitanum*. PL 23, 355-398; O p e l t. *Hieronimus' Streitschriften* s. 64-82.

⁸⁷ Por. *Apologia contra Rufinum*. CCL 179. Tłum. S. Ryznar. PSP 51; O p e l t. *Hieronimus' Streitschriften* s. 83-118.

⁸⁸ Por. *Contra Vigilantium*. PL 23, 339-352; O p e l t. *Hieronimus' Streitschriften* s. 119-127.

⁸⁹ Por. *Dialogi contra Pelagianos*. PL 23, 495-590; O p e l t. *Hieronimus' Streitschriften* s. 128-154.

⁹⁰ Por. *Apologeticus contra Pelagianos*. CSEL 5, 603-664.

⁹¹ Por. *Contra Faustum Manichaeum*. PL 42, 207-518. Tłum. J. Sulowski. PSP 55.

⁹² Por. *Contra Parmenianum*. PL 43, 33-108.

⁹³ Por. *Contra Gaudentium donatistam*. PL 43, 707-752.

⁹⁴ Por. *Contra duas epistolas Pelagianorum*. PL 44, 549-638.

⁹⁵ Por. *Contra sermones Arianorum*. PL 42, 683-708.

⁹⁶ Por. *Epistola ad Ephesios* 10.

⁹⁷ Por. *Epistola ad Trallianos* 5.

⁹⁸ Por. *Epistola ad Philadelphienses* 2-3.

⁹⁹ Por. *Epistola ad Philadelphienses* 6.

staci”, „trupami śmierzącymi”¹⁰⁰, naukę zaś heretyków nazywał „mazią śmierzącą”¹⁰¹.

Kolejnych elementów inwektywy należy szukać w literaturze polemicznej IV w., zwłaszcza w pismach antyariańskich, a mianowicie w *Mowach przeciw arianom*¹⁰² św. A t a n a z e g o Aleksandryjskiego, a także w jego *Liście do Serapiona*, ośmieszającym śmierć herezjarchy Ariusza¹⁰³, w *Mowie przeciw Sabelianom, Ariuszowi i anomejczykom* św. B a z y l e g o Wielkiego († 379)¹⁰⁴, w *Krytyce nauki Apolinarego* św. G r z e g o r z a z Nyssy († 394)¹⁰⁵, a zwłaszcza w *Apteczce przeciw herezjom* E p i f a n i u s z a z Salaminy († 403)¹⁰⁶. Potem mimo ostrych gwałtownych sporów chrystologicznych ostrze antyheretyckiej inwektywy na Wschodzie osłabło, choć jej ślady spotykamy jeszcze w *Kompendium heretyckich bajek* T e o d o r e t a z Cyru († 446)¹⁰⁷, w VI w. w traktacie *Przeciw bezbożnemu Janowi Gramatykowi* S e w e r a z Antiochii († 534)¹⁰⁸, a zwłaszcza w krótkiej, ale złośliwej anonimowej *Inwektywie przeciw Konstantynopolitańczykom*¹⁰⁹ w obronie św. Maksyma Wyznawcy († 662), skazanego przez synod monotelecki w Konstantynopolu na wygnanie nad Morze Czarne.

Mało znana była natomiast poetycka inwektywa antyheretycka, choć i jej ślady spotkamy w takich poematach, jak: *Psalmie przeciw Donatowi* św.

¹⁰⁰ Por. *Epistola ad Smyrnenses* 4 i 5.

¹⁰¹ Por. *Epistola ad Ephesios* 17. Podobnie wyrażał się o heretykach jego uczeń św. P o l i k a r p († 156), który człowieka nie uznającego Chrystusa w ciele nazywał „antychrystem”, tego zaś, który nie uznawał świadectwa krzyża – „pochodzącym od diabła”, Marcjona heretyka natomiast – „pierworodnym synem szatana”, zob. *Epistola ad Philippenses* 7; zob. też: I r e n a e u s. *Adversus haereses* III 3, 4; E u s e b i u s. HE IV 14.

¹⁰² Por. *Orationes contra Arianos* I-IV. PG 26, 12-526. Najwięcej w I *Mowie*, gdzie chciał ukazać „smród głupoty heretyckiej” (I 3), Ariusza zaś nazywał „spadkobiercą zuchwałości diabelskiej” (I 6), jego naukę „szaleństwem” (I 3) i ciągle powtarzał o jego „bezwstydzie” (7 1). Naukę ariańską uważał za „zapowiedź antychrysta” (I 5), a zwolenników Ariusza nazywał „psami”, „wilkami”, zarzucał im głupotę, podobieństwo do wieprzy i psów, które „ciągle się kręcą wokół bagna swych wymiotów” (II).

¹⁰³ *Epistola ad Serapionem*. PG 25, 685-689. Tłum. A. Bober. *Antologia patrystyczna*. Kraków 1965 s. 118-119.

¹⁰⁴ Por. *Contra Sabellianos et Arium et Anomaeos*. PG 31, 600-618.

¹⁰⁵ Por. *Antirrheticus adversus Apollinarium*. PG 45, 1123-1270.

¹⁰⁶ Por. *Panarion. Adversus haereses*. PG 41, 156-1200; PG 42, 9-832.

¹⁰⁷ Por. *Haereticarum fabularum compendium*. PG 83, 335-556.

¹⁰⁸ Por. *Contra impium Joannem Grammaticum*. CSCO 111.

¹⁰⁹ Por. *Invectiva adversus Constantinopolitanos*. PG 90, 201-206, np. 204B: „Wy, niegodziwe nasienie, niedojrzały płódzie, nocne ptaki, flaki ziemi, tłuste brzuchy, wielcy rozpustnicy, jastrzębie głodne kobiecych chuci, gwałciciele niewieściej czystości”.

A u g u s t y n a¹¹⁰, w 56 *Hymnach przeciw herezjom* św. E f r e m a († 373) w Syrii¹¹¹ i w anonimowej powstałej prawdopodobnie w latach 475-525 w Galii *Pieśni przeciw Marcjonowi*¹¹².

Analogiczne przejawy inwektywy, zwłaszcza obelżywe lub deprecjonujące epitety pod adresem heretyków i ich nauki, występują nie tylko w przedstawionej wyżej prywatnej literaturze polemicznej, ale również w niektórych u r z ę d o w y c h d o k u m e n t a c h ówczesnego Kościoła: w listach synodalnych oraz w urzędowych wystąpieniach biskupów, papieży i cesarzy. Tak więc dokumenty i listy synodalne IV w. określają naukę arian jako „głupią”, „fałszywą”, „zgubną”, „przewrotną”¹¹³, „bezbożną”, „niegodziwą” i „przeklętą”¹¹⁴, jako „głupie i babskie bluźnierstwa”¹¹⁵, jako „szaleństwo ariańskie”, mówią o „zgubnej zaraźliwej herezji”, „bluźnierstwach”, „bezbożnym zuchwalstwie”¹¹⁶, „niegodziwej zbrodni, której nawet tolerować nie mogą”¹¹⁷, o „niegodziwych i przeklętych pismach Aecjusza”¹¹⁸, samych heretyków natomiast nazywają „psami heretyckimi”, „psami schizmatyckimi”, „wężami ziejącymi jadem bluźnierstw”¹¹⁹, „bandą niegodziwców”, „szaleńcami”, „głupcami, którzy popierają wysiłki diabła”, „wynałazcami śmiesznych bajek”, „umysłami o przyćmionych zmysłach”¹²⁰, „przeklętymi i najbardziej zdradliwymi naiwniakami”¹²¹, „przeklętą szajką arian”¹²². Sam Ariusz nazywany jest „bezbożnikiem i szaleńcem, przez którego działa diabeł”¹²³, bpa Ischyrosa, przeciwnika Atanazego, nazywa się

¹¹⁰ Por. *Psalmus contra partem Donati*. CSEL 51, 3-15.

¹¹¹ Por. *Hymni contra haereses*. CSCO 170.

¹¹² Por. *Carmen adversus Marcionem* I-IV. CCL 2, 1421-1454; S c h a n z, H o s i u s. *Geschichte der römischen Literatur* IV 1 s. 223-225.

¹¹³ Por. *Epistola Alexandri episcopi Alexandriae* (325). Mansi II 643, 646, 652; *Epistola synodi Sardicensis ad universas Ecclesias* (347). Mansi III 69.

¹¹⁴ Por. *Concilium Romanum a Julio papa habitum* (337). Mansi II 1270; *Epistola synodi Sardicensis* (347). Mansi III 69.

¹¹⁵ Por. *Concilium Romanum* (337). Mansi II 1271.

¹¹⁶ Por. *Epistola synodi Sardicensis ad Julium Urbis Romae episcopum* (347). Mansi III 40; *Damnatio Arianae haereseos* (395). Mansi III 300.

¹¹⁷ *Epistola Alexandrini episcopi Alexandriae* (325). Mansi II 652-653; *Damnatio Arianae haereseos* (359). Mansi III 300.

¹¹⁸ *Epistola synodica de Aetii damnatione* (359). Mansi III 325, 328.

¹¹⁹ Por. *Epistola synodi Sardicensis ad Julium Urbis Romae episcopum* (347). Mansi III 40.

¹²⁰ Por. *Epistola Alexandri episcopi Alexandriae* (325). Mansi II 646-657.

¹²¹ Por. *Epistola synodi Sardicensis ad Ecclesiam Alexandrinam* (347). Mansi III 51.

¹²² Por. *Epistola synodica concilii Alexandrini* (362). Mansi III 348; *Concilium Romanum* (337). Mansi 1270.

¹²³ Por. *Oratio Eustachii episcopi Antiocheni in synodo Nicaena* (325). Mansi II 664; *Con-*

„człowiekiem najbardziej zbrodniczym i przeklętym”, „oszczercą”¹²⁴, melecjan nazywa się „schizmatykami”, „wrogami Kościoła” i „oszczercami”¹²⁵

Sam papież L i b e r i u s z nazywa heretyków „cudzołożnymi dziećmi” i „przeklętymi ludźmi”, Sabelian i Patropasjan „wężami”¹²⁶. Obelżywie wyraża się o heretykach również cesarz K o n s t a n t y n w liście do arian i Ariusza. Tego ostatniego nazywa „obrazem diabła”, „opanowanym przez siłę i podstęp diabelski”, „bezwstydnikiem”, „przeklętym” nędznikiem, „bezbożnikiem”, mówi o jego tępocie umysłowej, głupocie, szaleństwie, bezwstydzie, o jego „głupiej nauce”¹²⁷, melecjan nazywa „okrutnikami” „niegodziwcami”, „głupkami godnymi wszelkich przekleństw”¹²⁸.

3. Inwektywa przeciw panującym – równie była ostra jak antyheretycka, oparta w znacznej mierze na pogańskiej politycznej (tyranie, morderco, herście zbójów, potworze, okrutniku, jaskinio łotrów), ubogacona słownictwem i metaforami z Biblii (jak Herod, Saul, Achab, faraon, Belzebub; krwawy prześladowco, lwie ryczący, wrogu Boga, bezbożniku, synu diabła, synu antychrysta, wężu, psie wracający do swych wymiotów, wilku w owczej skórze itd). Wiele przydomków na panujących spotykamy już w literaturze apologetycznej, w której Tertulian nazywał prześladowców „bezbożnikami” i „okrutnikami”, a Laktancjusz napisał przeciw nim pamflet *O śmierci prześladowców*, obdarzając ich szeregiem obelżywych epitetów¹²⁹. Rozkwit jednak inwektywy przeciw panującym nastąpił dopiero w 2 poł. IV w., kiedy to rozgorzała ostra polemika między katolikami i arianami, a cesarze stawali po stronie tych drugich, prześladowując zwolenników Symbolu Nicejskiego lub w ogóle przyzna-

cilium Alexandrinum (339). Mansi II 1284.

¹²⁴ Por. *Concilium Alexandrinum* (339). Mansi II 1298; *Epistola concilii Sardicensis* (347). Mansi III 62.

¹²⁵ Por. *Concilium Alexandrinum* (339). Mansi II 1288, 1299, 1304.

¹²⁶ Por. *Epistola Liberii papae ad Orientales* (352). Mansi III 214.

¹²⁷ Por. *Oratio Constantini ad concilium Nicaenum de pace* (325). Mansi II 706; *Epistola Constantini ad Arium et Arianos*. Mansi II 929-934; *Epistola Constantini ad Ecclesiam Nicomediensem*. Mansi II 943.

¹²⁸ Por. *Epistola Constantini ad Athanasium* (335). Mansi II 1134.

¹²⁹ Por. *De mortibus persecutorum*. SCh 39. Tłum. J. Czuj. POK 16, 27-78; I. O p e l t. *Formen der Polemik im Pamphlet „De mortibus persecutorum”* „Jahrbuch für Antike und Christentum” 16:1973 s. 98-105. Tak np. prześladowcę Waleriusza nazywa „bydlęciem” (Mort. 9; Div. V. 11), Nerona „złośliwą bestią” (Mort. 2), Decjusza „przeklętym bydlęciem” (Mort. 4), o Herkuliuszu wyraża się, że „zije zarazą, dogadza chuciom i gwałci dziewice” (Mort. 8), Maksymian to „bydlę o olbrzymiej, rozlanej i nadętej tuszy, i pełne pierwotnego barbarzyństwa i dzikości” (Mort. 9), Galeriusz to „bydle, które jęczy i ryczy” (Mort. 32).

jących się do chrześcijaństwa. Tak więc na Zachodzie za popieranie ariańskich synodów i prześladowanie „Nicejczyków” z ostrym pamfletem *Przeciw cesarzowi Konstancjuszowi* wystąpił w 360 r. św. Hilary z Poitiers († 367), zestawiając go z „niegodziwymi” prześladowcami – Neronem, Decjuszem i Maksymianem, oraz zasypując go stekiem obelg¹³⁰. Z jeszcze ostrzejszymi inwektywami przeciw temu samemu cesarzowi w latach 358–359 wystąpił cytowany już Lucyferiusz z Calaris, pisząc *O królach apostatach*¹³¹ i *Obronę Atanazego*¹³², porównując go do okrutnych królów Starego Testamentu (Faraon, Antioch, Jerobabel, Achab, Manasses, Herod) i zasypując jeszcze większym stekiem obelżywych przezwisk¹³³.

Na Wschodzie zaś znane są przede wszystkim inwektywy przeciw przywracającemu pogaństwo oraz wykluczającemu ze szkół państwowych chrześcijańskich retorów i młodzież cesarzowi Julianowi Apostacie (361-363). Najostrzejszymi są tu powstałe w 363 r. *IV i V Mowa przeciw Julianowi* św. Grzegorza z Nazjanzu († 390), ułożone według zasad retoryki starożytnej i zawierające niemało złośliwych obelg¹³⁴. Do nieco mniej złośliwych

¹³⁰ Por. *Contra Constantium imperatorem*. Sch 334; I. O p e l t. *Hilarius von Poitiers als Polemiker*. „Vigiliae Christianae” 27:1973 s. 203-217; cesarza Konstancjusza nazywał: „anty-chrystem” (5, 6, 11), „lwem ryczącym”, „wynalazcą zła” (6), „nowym wrogiem Chrystusa” (7), „poprzednikiem antychrysta” (7), „kłamcą” (8), „najokrutniejszym ze wszystkich okrutników” (8), „wilkiem drapieżnym w owczej skórze” (10). Poszczególne zaś przezwiska popierał odpowiednimi cytatami Pisma świętego.

¹³¹ Por. *De regibus apostaticis*. CCL 8, 135-161.

¹³² Por. *Pro S. Athanasio I-II*. CCL 8, 3-132.

¹³³ Por. S. L o n g o s z. *Inwektywa przeciw panującym u łacińskich pisarzy chrześcijańskich IV wieku. Obelgi Lucyferiusza z Calaris przeciw Konstancjuszowi w świetle tradycji inwektywy starożytnej*. Lublin 1970, mps BKUL; I. O p e l t. *Formen der Polemik bei Lucifer von Calaris*. „Vigiliae Christianae” 26:1972 s. 200-226. Biskup Calaris nazywał Konstancjusza m.in. „wężem” (Athanasius, II, 8), „jednym z pokolenia żmij” (Athanasius, I 38), „apostatą” (Athanasius, I, 16; II 26 i 31), „sługą bałwanów” (Reg. ap. 9), „błuzniercą” (Reg. ap. 3), „świętokradcą” (Reg. ap. 1), „zbrodniczym świętokradcą” (Athanasius, II, 15), „wrogiem Syna Bożego” (Athanasius, II 17), „nieprzyjacielem Boga” (Athanasius, I 24), „burzycielem domu Bożego” (Athanasius, I, 3), „bydlęcym tyranem” (Athanasius, I 37) itd.

¹³⁴ Por. *Orationes IV-V contra Julianum*. Sch 309. Tłum. J. M. Szymusiak: Św. Grzegorz z Nazjanzu. *Mowy wybrane*. Warszawa 1967 s. 63-133; R. A s m u s. *Die Invektiven des Gregorius von Nazianz im Lichte der Werke des Kaisers Julian*. „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 31:1910 s. 325-367; J. B e r n a r d i. *Un requisitoire: Les invectives contre Julien de Grégoire de Nazianze*. W: *L'empereur Julien. De l'histoire à la légende (331-1715)*. T. 1. Paris 1978 s. 89-98; M. R e g a l i. *Intenti programmatici e datazione delle „Invectivae in Julianum” di Gregorio di Nazianzo*. „Cristianesimo nella storia” 1:1980 s. 401-409. Wśród znajdujących się w nich obelżywych epitetów w pierwszej dekret cesarza z 362 r. zabraniający chrześcijanom dostępu do źródeł kultury klasycznej nazywa „edyktem głupoty”, „głupią ustawą” (103), samego zaś władcę nazywa „bagnem zdradliwym” (28), „niegodziwcem” (29), „świnią w błocie umorusaną” (52), „zdecydowanym łajdakiem” (42), „zbrodniarzem” (48), „mistrzem bezbożnictwa” (54),

inwektyw przeciw panującym należą późniejsze: pochodząca z 382 r. *Mowa o św. Babylasie przeciw Julianowi i poganom* św. J a n a C h r y z o s t o m a († 407)¹³⁵ oraz wzorowana na Orygenesowym „Przeciw Celsusowi” *Apologia religii chrześcijańskiej przeciw dziełom bezbożnego Juliana*, ofiarowana ok. 438 r. cesarzowi Teodozjuszowi II przez św. C y r y l a Aleksandryjskiego († 444)¹³⁶.

Z rzadkiej zaś poetyckiej inwektywy przeciw panującym można na Zachodzie wskazać zawierające wiele ataków na prześladowców powstałe ok. 401–405 r. *Wieńce męczeńskie* P r u d e n c j u s z a¹³⁷, na Wschodzie zaś powstałe w 363 r. 4 *Hymny przeciw Julianowi* św. E f r e m a Syryjczyka¹³⁸.

4. Inwektywa antyżydowska była najmniej ostra, znana na Wschodzie i Zachodzie, piętnująca zaślepienie, głupotę, wrogość do Chrystusa, Jego zamordowanie i upór Żydów, stosująca odpowiednie do tego przezwiska i określenia. Można tu jednak mówić jedynie o pewnych elementach inwektywy, zawartych w polemicznych pismach antyżydowskich, wyrażanych w ośmieszających epitetach, przezwiskach i porównaniach, czerpanych z tradycyjnego lub biblijnego słownictwa inwektywy (ślepcy, zatwardziali, narodie twardego karku, bezbożnicy, głupcy, tępacy, bluźniercy, podstępny narodie, grzeszny narodie, narodie o rękach splamionych krwią niewinną, mordercy, niegodziwcy, węże żydowskie, plemię żmijowe, szaleńcy, zatwardziane głowy, zbrodniczy synowie, okryci ślepotą, wrogowie Chrystusa).

Na Zachodzie spotykamy ją najpierw przede wszystkim w niewielkim traktacie *Przeciw Żydom* T e r t u l i a n a¹³⁹, który w zasadzie ustalił słownictwo antyżydowskie. Potem drobne jej elementy spotykamy w antyżydowskich pismach Pseudo-C y p r i a n a¹⁴⁰, N o w a c j a n a¹⁴¹, w apologetycz-

„naznaczonym piętnem demonów” (56), „politycznym mordercą” (35), „prześladownicą, zdrajcą Chrystusa” (68), „łamiącym prawo”, „hersztem zbójców” (97), mówi o jego bezwstydnym i zdrożności obyczajów (20), o jego głupocie (45), tchórzostwie (6). Miejscami posługuje się również złośliwą ironią.

¹³⁵ Por. *De S. Babyla contra Julianum et gentiles*. PG 50, 533-572.

¹³⁶ Por. *Apologia pro religione christiana contra impium Julianum*. SCh 322 lub PG 76, 504-1064.

¹³⁷ Por. *Peristephanon*. CCL 126, 251-389. Tłum. M. Brożek. PSP 43, 207-296; I. O p e l t. *Der Christenverfolger bei Prudentius*. „Philologus” 111:1967 s. 242-257.

¹³⁸ Por. *Hymni contra Julianum*. CSCO 175, 64-86.

¹³⁹ Por. *Adversus Judaeos*. CCL 2, 1339-1396. Tłum. W. Myszor. PSP 29, 182-218.

¹⁴⁰ *Adversus Judaeos*. CSEL 3, 3, 133-144; *De Judaica incredulitate*. CSEL 3, 3, 119-132.

¹⁴¹ Por. *De cibis judaicis*. CCL 4, 89-101.

nych pismach *Kommodiana*¹⁴² i *Laktancjusza*¹⁴³, w antyżydowskich kazaniach i komentarzach *Zenona* z Werony¹⁴⁴, *Ambrozjasta* (IV w.)¹⁴⁵, *Piotra Chryzologa* († 450)¹⁴⁶, św. *Augustyna* († 430)¹⁴⁷, *Cezarego* z Arles († 543)¹⁴⁸, św. *Leona Wielkiego* († 460)¹⁴⁹, *Izydora* z Sewilli († 636)¹⁵⁰, a wcześniej także w niektórych listach św. *Ambrożego* († 397)¹⁵¹ i św. *Hieronima* († 419)¹⁵², oraz w kilku innych anonimowych pismach poruszających tematykę żydowską¹⁵³

Na Wschodzie natomiast, obok względnie łagodnej krytyki judaizmu w *Dialogu z Żydem Tryfonem* św. *Justyna* († 167)¹⁵⁴, ostrzejsze wypowiedzi o charakterze inwektywy można znaleźć w *Dowodzie przeciw Żydom* *Pseudo-Hipolita*¹⁵⁵, w 6 *Mowach przeciw Żydom* św. *Jana Chryzostoma* († 407)¹⁵⁶, we fragmentarycznie zachowanym *Traktacie przeciw Żydom* *Teodoretta* z Cyru († 466)¹⁵⁷, w *Dyspucie przeciw Żydom* *Anastazego* Synaity (VII w.)¹⁵⁸, w *Mowach przeciw Żydom* *Leoncjusza* z Cypryjskiej Neapolis (VI-VII w.)¹⁵⁹, we fragmentarycznie zachowanym *Traktacie przeciw Żydom* *Stefana* Bosreńskiego (VII w.)¹⁶⁰, a także w anonimowych z VII w. *Trofeach z Damaszku* i *Dia-*

¹⁴² Por. *Instructiones* i *Carmen apologeticum*. CCL 128, 3-113. Tłum. P. Gruszka. PSP 53.

¹⁴³ Por. *Divinae institutiones*. CSEL 19.

¹⁴⁴ Por. np. *Sermo 3. de circumcissione*. CCL 22, 24-30.

¹⁴⁵ Por. *Quaestio 44 adversus Judaeos*. CSEL 50, 71-81.

¹⁴⁶ Por. *Sermones* 5, 114-116, 131, 171. CCL 24.

¹⁴⁷ Por. *Adversus Judaeos*. PL 42, 51-64; B. Blumenkranz. *Die Judenpredigt Augustinus*. Basel 1946.

¹⁴⁸ Por. *Sermones* 104 i 163. CCL 103, 429-433 i CCL 104, 668-672.

¹⁴⁹ Por. *Sermo 29 adversus Judaeos*. PL 54, 226-229. Tłum. K. Tomczak. POK 24, 120-124.

¹⁵⁰ Por. *De fide catholica contra Judaeos*. PL 83, 449-538.

¹⁵¹ Por. *Epistolae* 72-78. PL 16, 1243-1269.

¹⁵² Por. *Epistola* 19. PL 30, 188-210; *Epistola* 149. PL 22, 1220-1224.

¹⁵³ Por. np. *Consultationes Zacchaei et Apolonii*. PL 20, 1071-1116; *Altercatio Simonis Judaei et Theophili christiani* PL 20, 1165-1182; *Altercatio Ecclesiae et Synagogae*. PL 42, 1131-1140; *Sermo contra Judaeos et paganos* 11-13. PL 42, 1123-1125.

¹⁵⁴ Por. *Dialogus cum Judaeo Tryphone*. PG 6, 472-800. Tłum. A. Lisiecki. POK 4, 97-351.

¹⁵⁵ Por. *Demonstratio adversus Judaeos*. PG 10, 787-793.

¹⁵⁶ Por. *Adversus Judaeos sermones* I-VIII. PG 48, 843-942.

¹⁵⁷ Por. *Contra Judaeos*. RHE 45:1950 s. 490-494.

¹⁵⁸ Por. *Disputatio adversus Judaeos*. PG 89, 1204-1281.

¹⁵⁹ Por. *Contra Judaeos orationes* V. PG 93, 1597-1609.

¹⁶⁰ Por. *Contra Judaeos* (fragmenta). „Studi e Testi” 76:1937 s. 202-206.

logu przeciw Żydom¹⁶¹. Nie było prawie natomiast poetyckiej inwektywy antyżydowskiej, poza drobnymi akcentami u *K o m m o d i a n a* i ataku na Żydów w *Przebóstwieniu P r u d e n c j u s z a*¹⁶². Inwektywa antyżydowska, dotąd mało przebadana, żyła jeszcze długo w średniowiecznych i nowożytnych tekstach teologicznych, prawnych, synodalnych, a nawet liturgicznych, w których prawie do dziś jeszcze mówiono o „perfidnych i bezbożnych Żydach”¹⁶³.

*

Oto całościowy obraz inwektywy wczesnochrześcijańskiej, naszkicowany na tle tradycji inwektywy klasycznej. Przedstawione zagadnienie czeka na dalsze opracowania patrologów i filologów. By je ułatwić, zebraliśmy tytuły odpowiednich pism patrystycznych z podaniem ich dokładnej lokalizacji, przekładów i względnie pełnej bibliografii. Łacińską inwektywę wczesnochrześcijańską rozpracowała już w znacznej mierze, jak widać z załączonej w przypisach bibliografii, Ilona Opelt, a wcześniej częściowo Polak – Stanisław Seliga, grecka natomiast nie mniej bogata, pozostaje prawie nietknięta i czeka na badaczy. Trzeba ją opracować i wyjaśnić, byśmy spotykając w apologetycznej literaturze patrystycznej czy średniowiecznej obelżywe wyrażenia, kierowane pod adresem heretyków, nie gorszyli się, ale wiedzieli, że był to zwyczajny starożytny i tradycyjny sposób traktowania przeciwników.

APERÇU HISTORIQUE DE L'INVECTIVE PALEOCHRÉTIENNE

R é s u m é

L'auteur décrit l'invective qu'il considère comme une sorte de genre littéraire. Elle est très rarement remarquée dans les manuels de littérature paléochrétienne, cependant utilisée dans la polémique antique, en prose ou dans la poésie. Par l'invective l'auteur comprend l'attaque écrite

¹⁶¹ Por. *Trophaea Damasci. Dialogus contra Judaeos*. PO 15, 189-275.

¹⁶² Por. *Apotheosis* 321-550. CCL 126, 88-96. Tłum. M. Brożek. PSP 43, 93-99.

¹⁶³ Por. modlitwę wiernych w dawnej liturgii Wielkiego Piątku według Mszału Trydencckiego: „Módlmy się także za perfidnych Żydów (pro perfidis Judaeis) niech Bóg i Pan usunie zasłonę z ich serc wysłuchaj naszych modlitw za ten zaślepiony naród (pro illius obcaecatione), niech zostanie wybawiony ze swoich ciemności”.

ou orale, violente, agressive, souvent personnelle et injurieuse, dirigée contre une personne ou une institution en vue d'en ridiculiser ou même anéantir d'une façon psychique. L'article est divisé en deux parties: dans la première on présente le schéma rhétorique du discours agressif (*invectiva oratio, psogos*) et une brève histoire de l'invective païenne et biblique, non chrétienne. Dans la deuxième, on trouve l'histoire précise de l'invective paléochrétienne, avec la liste complète des titres. Vu le destinataire, l'invective est divisée en 4 groupes: l'invective anti-païenne, l'invective antihérétique, l'invective contre les souverains et l'invective antijuive.